

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за Историју

Дипломски рад

Тема:

*Историографија о атентату на краља Александра I
Карађорђевића*

Ментор:

Проф. Мира Радојевић

студент:

Симић Јелена, 2004-113/ис

Београд

Јун 2020.

Садржај:

I УВОД	3
II ТРАГЕДИЈА НАШЕГ ДОГАЂАЈА	6
Марсејска драма	7
III ГЛАВНЕ УЛОГЕ ТУМАЧЕ	9
Краљ Југославије, Александар I Карађорђевић	9
Италија и Бенито Мусолини	17
Немачка и Адолф Хитлер	24
Мађарска	26
Француска и Луј Барту	27
Бугарска и ВМРО	28
Анте Павелић и усташе	31
IV ПРОБЛЕМИ ВЛАДАВИНЕ АЛЕКСАНДРА I КАРАЂОРЂЕВИЋА	45
V КУЛМИНАЦИЈА У МАРСЕЈУ	51
VI ВИЂЕЊЕ ИСТОРИОГРАФА	54
VII ЗАКЉУЧАК	68
СПИСАК КОРИШЋЕНЕ ЛИТЕРАТУРЕ	71

Увод

Од пролећа 1917. године у бечком парламенту се могло чути да наступа ново доба без „пруског милитаризма, аустријског бирократизма и мађарског феудализма”¹, доба издвајања ненемачких народа у посебне политичке целине, што сматрам да је довело до бројних промена на територији Европе и представљало увод у нове окршаје модерног доба, као што је и произвело драму којом су се многи историографи бавили и којој је посвећен и овај рад.

Југословенско питање мучило је Аустроугарску још од 18. века. Сазревање политичке и националне свести у многољудној монархији довело је до драконских потеза у аустроугарском прекрајању Србије у I светском рату. Немачка је подржавала Двојну монархију све док је њој био обезбеђен пут Берлин – Багдад уз ефективну експлоатацију људства и рудних богатстава. Ово питање постаје међународно са Великим ратом.

Војни успеси Антанте у почетку су реметили само територијалне претензије Четворног савеза, да би временом изгубили на важности и Антантини планови расподеле туђих територија. Владе чланица овог савеза нису водиле рачуна о етничким приликама, иако су заступале право на самоопредељење народа. Сједињене Америчке Државе стајале су наспрам својих европских савезника заступајући став „јавне дипломатије”. Бољшевици су се стопили са идејама САД-а о суверенитету нација. Јавној дипломатији су убрзо на увид дали све тајне Антантине уговоре из царских дипломатских архива. Један од подухвата распарчавања Аустроугарске био је Лондонски уговор са Италијом од 27. IV 1915. године, где су Велика Британија, Француска и Русија договарале услове италијанског ступања у рат на страни Антанте. Поред италијанских претензија на Северну Далмацију, Истру и део Словеније, поменуте су у уговору и територије које би припале Србији и Црној Гори. Намењене су им Босна и Херцеговина, Срем, Бачка и Славонија, делови Албаније. По завршетку рата амерички председник, Вудро Вилсон, инсистира на етничком повлачењу граница, тако да Италија није добила уговорено, већ су јој понуђени део немачких колонија у Африци и контрола над Албанијом. На српску владу је вршен притисак да прихвати Велику Србију, договорену Лондонским уговором, јер су савезници у умањеној Аустрији видели противтежу Немачкој и бољшевизму. Никола Пашић и регент Александар су се одлучили за заједничку државу са Хрватима и Словенцима.

¹Андреј Митровић, *Србија у првом светском рату, Службени гласник, Београд 2015.*

Тајни уговори о расподели територија су, некако, преживели рат и утицали су на односе између сила победница на Конференцији мира. Италија, као сила која је

испунила своје ратне обавезе, сада је очекивала компензацију на Источној обали Јадрана. Велика Британија и Француска су, иако свесне обећања датог Италији, тежиле неком компромисном решењу. САД нису марили много за недемократске тајне уговоре, док је Краљевина СХС желела да припоји целу источну обалу Јадрана. Новонастала држава је обзнанила да није била део тајних уговора. И Лондонски и Букурешки споразум изгубили су на важности.

Версајским уговором Немачка се обавезује да Француској врати Алзас и Лорен и уступа јој на управу Сарску област. Одриче се и својих колонија и пристаје на отплату велике ратне одштете. Њена економска моћ је поткопана, а жеља за реваншом је рођена.

Ни Мађарска Демократска Република са Михаљем Карољијем, ни комунисти Беле Куна нису могли сачувати и одржати у целости територије Мађарске. Држава је спала на 1/3 своје некадашње величине. Конзервативци Миклоша Хортија су се противили Тријанонском споразуму колико су могли, али је исти ратификован 13. XI 1920. године на притисак победника. Трећина Мађара (око 3,5 милиона) нашла се изван граница нове мађарске државе. На овоме су мађарски ревизионисти заснивали своје жалбе, иако се преко 10 милиона Немађара налазило у оквиру Угарске до 1918. године. За време Хортијеве владе тежило се стварању “Велике Мађарске”.

Краљевина Александра I Карађорђевића имала је непријатеље и ван и унутар својих граница. Не говорећи о италијанском супарништву, требало је рачунати и на потенцијалну опасност коју су за будућност представљали велики губитници, побеђени у рату, Мађарска и Бугарска. Мировни уговори отргли су од Мађарске хрватске и јужнобанатске провинције, Аустрији Словенију, Бугарској значајне територије у Македонији. Ако је Аустрија брзо прихватила мирољубиву спољну политику, Мађарска и Бугарска су, напротив, стално понављале своје жаљење што су лишене незанемарљивих делова својих бивших територија. Искључиво у ове две земље истрајавао је чувени „осветнички дух”, једини способан да оспори границе које су Версајски уговор и његови анекси одредили на Балкану. Млади краљ, Александар Карађорђевић, нашао се у прекрајању новог света са својим великим способностима, толико великим да су били довољно добар разлог за његово уклањање.

Комплексност и слојевитост питања о атентату на краља Александра I Карађорђевића, као и немогућност посматрања истог кроз црно – бели оквир, привукли су ме овој теми. Кроз овај рад сам покушала да презентујем пост ратни вртлог у којем су место нашли идеалисти, реваншисти, победници и мученици борећи се за нешто старо, нешто сасвим ново и несвакидашње.

Упоредна анализа дела историографа Бранислава Глигоријевића², Клод Елан³, В.К.

² Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, Завод за уџбенике, Београд 2010.

³ Клод Елан, *Живот и смрт краља Александра I*, Београд 1988.

Волкова⁴, Ивана Миладиновића⁵, Симе Ц. Ћирковића⁶, Јована Качакија⁷, Милана Богојевића⁸, и других истраживача, омогућили су ми да избегнем једнострано

сагледавање проблема и кључних питања и усмерили ме на могућа разјашњења овог атентата који се тумачи као окидач II светског рата.

Третирала сам све меродавне истраживаче као базичну литературу на којој сам заснивала своје коментаре и мишљења. Изашла сам из предвиђених оквира у истраживању укључивши дело Милана Богојевића, који је припадник специјалне јединице Војске Србије. Његов начин сагледавања проблема пропусти у обезбеђењу свечане поворке у Марсеју, који су Луја Бартуа и краља Александра лишили живота, унела су живост у истраживање указујући на сасвим нове углове посматрања овог немилог догађаја.

⁴ В.К. Волков, *Убиство краља Александра, Хитлерова завера, Београд 1983.*

⁵ Иван Миладиновић, *Кад говори мртав краљ, Београд 2019.*

⁶ Симо Ц. Ћирковић, *Марсејски крст краља Александра, Београд 2014.*

⁷ Јован Качаки, *Краљеубиство у Марсељу, Београд 2004.*

⁸ Милан Богојевић, *Атентат 1934, Београд 2014.*

Трагедија нашег догађаја

После смрти краља Петра I (16.VIII 1921), Александар Карађорђевић је постао краљ Срба, Хрвата и Словенаца. Његовим заузимањем створена је 1921. године Мала Антанта, коју су чиниле Југославија, Румунија и Чехословачка. Године 1927. склопљен је савез са Француском, а 1934. образован је савез у којем су били Југославија, Румунија, Турска и Грчка. У унутрашњем парламентарном систему са најширим слободама дошло је до заоштрених партијских односа који су довели до тешких заплета, па и до државне кризе. Краљ Александар, принуђен хаотичним стањем у земљи, укинуо је Устав (6.I 1929), па затим (3.X 1929) заменио назив државе СХС именом Југославија, када је земља подељена на девет бановина и посебно подручје града Београда са Земунском и Панчевом. Пошто су политичке прилике у земљи сређене, прогласио је Уставом од 3.IX 1931. године дводомни систем. Пред крај свог живота живо је радио на поправљању односа са Бугарском. На путу у Француску, где је пошао на важне државничке разговоре, убијен је у Марсеју, 9.X 1934. године у атентату који су организовали припадници македонске организације ВМРО и усташке организације, на челу са Анте Павелићем. Сахрањен је у задужбини краља Петра I на Оplenцу 18.X 1934. године⁹.

Хрватски сепаратисти су одувек одржавали, у сваком случају од Мусолинијевог доласка на власт у Риму 1922. године, тајне везе са Италијом. Пред овом опасношћу о којој су га француске тајне службе обавестиле, краљ је 1927. године прибегао чврстом савезу са Паризом, савезу који је постао од 1929. године угаони камен спољне политике Југославије. Француско – југословенски савез уврстио се у шири сплет договора који су већ представљали француско – пољски савез из 1921, француско – чехословачки из 1924. и француско – румунски из 1926. године. Аутор Ги Готје инсистира на томе да је Француска била поносна на своје источне савезнике и безрезервно их је подржавала против старих непријатеља из Великог рата, а такође, и против фашистичке Италије, која је стално настојала да се са њом надмеће у овој важној стратешкој области балканске Европе.

Фашистичка Италија је тежила да се освети Југославији и Француској ослањајући се на хрватске сепаратисте који су, груписани у више – мање тајне терористичке организације, желели да ослободе, тобоже, угњетавану Хрватску. Хрватски терористи, познатији под именом усташа, организовали су завере од којих је најуспешнија требало да досегне и личност самог краља. Да би то постигао, усташки поглавник, Анте Павелић, пријатељ Мусолинија и под његовом заштитом, настојао је да повеже

⁹ Велибор Берко Савић, Карађорђевићи, Београд 1990.

непријатеље краља Александра. Приближио се македонској сепаратистичкој организацији ВМРО за коју се тврди да су је финансирали тајни италијански и бугарски фондови.

Краљ Александар и краљица Марија напустили су Београд 4.X 1934. године како би се у Зеленики укрцали на брод контраторпиљер „Дубровник“, који је требало да их одведе у Марсеј. Пошто је море било узбуркано, краљица, која се плашила да неће моћи да поднесе путовање, тражила је од краља да одложи укрцавање. Краљ је одлучио да настави пут морем, а краљици је дозволио да се врати у Београд и да за Француску крене возом.

➤ Марсејска драма

Краљ Александар је био срећан што путује у Француску. Ова државна посета, коју је наметнуо развој политичке ситуације на Балкану, за њега је представљала и пријатно путовање које му је омогућавало да обнови стара пријатељства. Када је француски отправник послова у Београду, М. Кнобел, дошао да га поздрави приликом његовог поласка, он је са њим разменио следеће речи које одлично објашњавају ове срдчане односе:

“У име француске владе захваљујем Вашем величанству на почасту коју чини мојој земљи и желим му дивно путовање.”

“Екселенцијо, одлазим са радошћу у Француску у којој имам бројне пријатеље.”

“Познајем их најмање 42 милиона, сире.”¹⁰

Дипломатине речи нису биле изговорене из пuke љубазности, већ су изражавале реалност која је потицала из доба када је српски принц регент, побеђен од војски централних царевина, понудио да дође и бори се са остатком својих трупа на француском фронту, бајковито пише Ги Готје.

Једна француска ескадра састављена од крстарица „Колбер“ и „Дикен“, три торпиљера, три контраторпиљера и дванаест подморница, кренула је 8.X у сусрет „Дубровнику“, да би га пратила до Марсеја. Министар морнарице, Пијетри, био је на „Колберу“ и попео се на краљевски брод како би монарху уручио поздраве Француске.

На кеју Белгијанаца, Луј Барту, министар иностраних послова, дочекао је краља приликом његовог искрцавања 9.X у 16⁰⁰. Преживели Французи из Источне армије представљали су почасну оружану пратњу и краљ је са овим старим борцима разменио неколико пријатељских речи. Затим се званична свита упутила према споменику погинулима на Истоку идући улицом Канабјер. Краљ је био у аутомобилу са Лујем Бартуом и генералом Жоржом. Одједанпут, на углу парка код зграде Берзе, нека особа, гурајући се кроз службу реда, појурила је према краљевом аутомобилу, попела се на папучицу и испалила више метака. Краљ је сместа клонуо смртно рањен. И Барту је био погођен у руку, а генерал Жорж у груди. Пре него што је служба реда имала времена да интервенише и ухапси убицу, потпуковник Пиоле, који је јахао поред

¹⁰ Ги Готје, Орлови и лавови, *Историја балканских монархија (1817-1974)*, Београд 2002.

врата аутомобила, ударио је неколико пута убицу сабљом и озбиљно га ранио. Како је, међутим, наставио да се жести и да прети својим оружјем, један полицајац га је дотукао. Убица је био македонски терориста бугарског порекла, Владо Черноземски, алијас Петрус Келеман, који је био у служби хрватских усташа и њиховог шефа Анте Павелића.

Југословенски краљ Александар издахнуо је 9.X 1934. године у 17⁰⁰ у кабинету марсејског префекта, где је био пренет. Пола сата касније, и Луј Барту је преминуо у болници Отел Дје после снажног крварења изазваног извлачењем метка.

Краљица Марија је вест о убиству мужа дочекала у возу. Био је то за њу прави шок и дуго се није могла смирити. На краљевој сахрани на Опленцу, у Тополи, стајала је тужна и замишљена. Још од раније страховала је за будућност Краљевине, а од краљеве смрти кроз главу су јој пролазиле све саме црне мисли. У тим најтежим моментима се питала ко ће спасити државу која се налазила пред распадом, пошто је и краљ Александар, путем диктатуре од 1929. године, једва држао јединством.

Иако је изазвао мање последица него атентат у Сарајеву, овај у Марсеју погодио је јавно мњење које је у њему видело страшну судбину што се устремила на Балкан. Питање које се одмах постављало било је да ли ће Југославија, која је на неки начин била створена после убиства Франца Фердинанда, надживети атентат на Александра I Карађорђевића. На то питање хрватски терористи су унапред одговорили да су уверени да ће смрт краља оснивача Југославије неизбежно повући са собом слом његовог политичког дела.

Иза себе краљ Александар оставља малолетног наследника и намесништво на челу са кнезом Павлом, који је више волео уметност од затегнутих политичких односа.

Трагедију послератног доба налазим у набујалом реваншизму, не само побеђених држава у I светском рату, већ и у мегаломанији победника, оних који су као своје задужење видели прекрајање карте Европе и света. Неки су, као Велика Британија, одувек тежили контроли светске економије, политике и народних маса, а неки, као Италија, осећали су неподношљиву глад за новим територијама. Међународни уговори постају све компликованији, одбрамбени савези и споразуми све учесталији. Краљ Александар се добро сналазио у тој узаврелој ситуацији. Сматрам да је био јака карика у ланцу одбрамбених савеза против тежњи европских сила. Његов нестанак са политичке сцене је многим ишао у прилог и многим на штету.

За описивање уводне приче у овом поглављу о краљу Александру и трагедије у Марсеју служила сам се радовима Велибора Берка Савића и Ги Готјеа. Велибор Берко Савић ми је био помоћ у излагању чињеница. Интересанто ми је било Ги Готјеово наглашавање француског пријатељства према Југославији и њеном владару, што сам изложила укратко у претходним редовима.

III

Главне улоге тумаче:

➤ Краљ Југославије, Александар I Карађорђевић

Александар Карађорђевић је рођен на Цетињу 19. XII 1888. године као четврто дете Петра Карађорђевића и кнегиње Зорке, ћерке кнеза, а потом и црногорског краља Николе. Детињство је провео на Цетињу и на школовању у Женеви, а потом и у Санкт Петербургу. После абдикације његовог брата, престолонаследника Ђорђа, Александар Карађорђевић се 1909. године нашао у Београду у игри за престо. Године 1921, после смрти краља Петра, постаје краљ Срба, Хрвата и Словенаца¹¹.

Кроз Балканске ратове и I светски рат држава је дошла до уједињења са Хрватима и Словенцима. Пашић је осећао да епско уједињење свих Југословена само води разједињењу¹².

Решавајући питање црнорукаца на Солунском процесу, регент Александар није био свестан тога да је себи оформио нове опоненте, белорукце, који су уљуљкивани привилегованим напредовањем у служби. Унутрашњу политику новонастале творевине богатиле су и страначке расправе и вечити спор са Хрватима. Новој држави, да би прегурала своје прве дане, био је потребан ослонац на неку од великих сила. Савезништво са новом бољшевичком државом чинило се немогућим због саме природе државног уређења заинтересованих страна. Велика Британија се трудила, као и обично у политици, да остане по страни, јер се њен интерес огледа свуда и у свему, тако да јој политика “одрешених руку” највише погодује. Краљеви покушаји да оснажи спољну безбедност Југославије били су тесно повезани са задатком унутрашњег консолидовања земље. Иако је сматрао да је његова спољна политика била успешна, ипак је био свестан чињенице да његова владавина није имала жељени ефекат у држави. Краљ Александар је спознао да се његова диктатура показала неуспешном. Тај 6. јануар 1929. године био је шокантан и пресудан за будућност Краљевине СХС. Југословенски национализам је остао пука фраза. Српско – хрватско непријатељство никада није било искреније. По неким изворима, краљ је одлучио да оконча диктатуру и замени је демократичнијим и мање централизованим уређењем. Ако му је то и била намера, он није имао прилике да је спроведе у дело. Ауторка Клод Елан сматра да је краљево опредељење за диктатуру било само привремено док се ситуација

¹¹ Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић, Завод за уџбенике, Београд 2010.*

¹² Симо Ц. Ђирковић, *Марсејски крст краља Александра, Београд 2014.*

проузрокована страначким сукобима и жељом за партикуларизмом не смири и не доведе до краљевог скоро мистичног југословенства¹³. Он своју државу са новим именом од 1929. године дели административним границама на девет бановина у којима је управљао по бановински савет. И Србија је била издељена, што је требало да буде доказ томе да нема фаворита у краљевој политици. Он је само желео да разреши националну кризу, додуше, репресивним мерама. Слобода штампе се укида, као и право удруживања и окупљања. На снагу ступа суд за заштиту државе, а проширује се и надлежност полиције. У предвечерје посете Француској, међу другим наговештајима наступајуће промене, краљ Александар дао је до знања Мачеку да ће бити ослобођен да би посредовао у решавању хрватског проблема. У то време усташе су одлучиле да ударе на личност која је била извор све власти у земљи. Пропала је завера за његово убиство у Загребу из децембра 1933. године. На дан 9. X 1934. године, чим се искрцао у Марсеју, на самом почетку своје посете Француској, краљ Александар је убијен заједно са француским министром иностраних послова, који је дошао да му пожели добродошлицу. Атентат је био дело усташа, а атентатор је био активиста ВМРО-а. Насупрот усташким очекивањима, убиство је за непосредну последицу имало обједињавање политичких субјеката у земљи. Атентат у Марсеју је неочекивано ујединио Југословене. Срби су били гневни што је жртва био припадник њихове династије Карађорђевића, јер су поштовали краља. Хрвати нису нарочито волели Александра Карађорђевића, али им није промакао значај уплетености Италије у убиство, с обзиром на њене претензије на далматинску обалу. Највећи део Хрвата одобравао је краљеву чврсту политику према Италији. То објашњава упечатљиве поворке које су поздрављале краљев ковчег на путовању кроз земљу до Београда. Устав се одржао без владајућег монарха.

Око 1932. године краљ Александар покушава да нађе мир са опозицијом, посебно хрватском и укључи их у политички живот. Покушава да достигне и неки споразум са Мусолинијем. Не буну се због доласка нациста на власт и њихових аспирација ка Аустрији. Мисли да је Југославија безбеднија без Хабзбурга и Хоенцолерна на трону. Плаши се могућег Мусолинијевог утицаја у Аустрији. Нада се да ће питање некадашњег аустроугарског царства држати Мусолинија и Хитлера у међусобном сукобу и тим околне државе у миру. У спољној политици краљ Александар, суочен са наглашеним италијанским територијалним и политичким претензијама у Далмацији, Албанији и Подунављу, тражио је ослонац у Француској. Уговор о савезништву, закључен 1927. године, уредио је правне основе између две земље. Француски банкар и привредници развили су живу активност у Југославији, а није изостала ни војна сарадња. Југославија је с Француском имала пријатељске односе, јер се Француска залагала за стање на границама које је успостављено мировним уговором. Ове две државе спајали су и економски, трговински и културни односи. Ауторка Клод Елан сматра да Србија Француској дугује захвалност, што она несебично исказује, и

¹³ Клод Елан, *Живот и смрт краља Александра I*, Београд 1988.

Француској то годи, јер је њена највећа жеља да буде вољена и омиљена. Ауторка је и мишљења да су српско достојанство и понос неизмерни, колико и захвалност, и да новонастала држава није неспретна у проналажењу свог места у политичком свету. Искра сукоба између две државе била је у француском подстицању стварања Дунавске конфедерације, коју би чиниле Аустрија и Мађарска. То би се могло схватити и као обнављање Аустроугарске. Услед бојазни од француске намере да дозволи доминацију Аустрије и Мађарске кроз Дунавску конфедерацију, Чехословачка, Југославија и Румунија, борећи се против Мађарске, почеле су образовати Малу Антанту која је добила шансу да се дипломатски опроба у спречавању повратка на престо Хабзбурговца, Карла IV, 1921. године. Мала Антанта је видела своју улогу у одбрани од ревизионизма поражених у Великом рату. За дванаест година свог постојања она се претворила у силу од педесет милиона становника и та сила је имала задатак да поражене земље огради од ренаоружавања. Краљ Александар покушавао је да балансира не отварајући се у потпуности утицају Француске и окрећући се Лондону. У опхођењу према Италији држао се дефанзивне политике, све док се није осетио угроженим Мусолинијевим планом опкољавања Југославије непријатељски расположеним суседима. Италијански шеф владе, Бенито Мусолини, уверен да је уговор из 1927. године био уперен против Италије, подржавао је непријатеље југословенског краља, усташе, у настојању да ослаби његову власт и земљу. Краљ Александар је подржавао политику изолације СССР-а и отпора ширењу болшевизма.

Ауторку Клод Елан сам радо укључила у своје истраживање као савременика несрећног догађаја. Њен рад је доживео прво издање 1935. године под насловом „Живот и смрт краља Александра I“, и у њему се осећа присуство свеже француске кривице и правдања, и уздизања Француске у круг великих пријатеља Југославије.

Велика економска криза 1929 – 1933. донела је земљама Подунавља и југоисточне Европе огромне привредне и социјалне тешкоће. Те су тешкоће биле толике и такве да су првих година кризе у међусобним односима ових земаља потиснути у други план политички проблеми, иако су сва крупна политичка питања и даље стајала отворена. Економске невоље су, чак, довеле до извесних тенденција које су код појединих кругова будиле наде, а код других слутње и бојазни, да је наступио тренутак политичких преоријентација и прегруписавања снага у овом региону Европе¹⁴.

Тенденције о којима је реч испољавале су се, пре свега, у области економских односа и интереса подунавских земаља, који су сада постали доминантни. У условима тешке аграрне кризе показало се да Југославија и Румунија имају више заједничких интереса са пољопривредном Мађарском него са индустријализованом Чехословачком. Ова је опет, по извесном броју економских питања налазила заједнички језик са Аустријом, чији се интереси, такође, нису могли помирити са интересима аграрних земаља. То је довело до извесногхлађења односа између

¹⁴ Чedomир Попов, *Од Версаја до Данцига*, Београд 1995.

чланица Мале Антанте, што су многи њени противници поздрављали као почетак краја ове организације. Ремећењу дотадашњих политичких распореда доприносиле су и различите комбинације повезивања подунавских земаља на трговачком плану, које су имале задатак да колико – толико ублаже економске тешкоће изазване кризом. Румунија и Југославија су форсирале стварање блока аграрних земаља; Чехословачка је била склона тројној царинској унији са Аустријом и Мађарском. Ту идеју је подстицала и Француска да би Аустрију удаљила од Немачке, а Мађарску од Италије. Кад је ова идеја пропала пред чехословачко – мађарским противречностима, Француска је 1932. године изашла с новим планом (Тардјеов план) о стварању блока пет држава: Аустрије, Мађарске, Чехословачке, Румуније и Југославије. Ни овај план неће дати никакве резултате.

Године 1934. очекивала се краљева посета Паризу. Умро је белгијски краљ Алберт I, па су прогнозе наводиле на помисао да би га Александар Карађорђевић, као велики франкофил, могао заменити на Академији политичких наука. Дипломатска посета обећана Бартуу и уручивање ове части могле су бити спојене. Краљ је са Бартуом желео да настави договор о успостављању мира у Европи, што је Француска видела у југословенском закључењу споразума са Италијом. Таква акција је била ометана препуцавањем у медијима; Италија је емитовала радијску емисију о српским пропустима у Косовском боју, док је у Београду издата књига о неспособности италијанске војске у боју код Капорета из Великог рата.

Стварање Балканског савеза (1933) представљало је корак у праву очувања мира у том региону, што је одговарало потребама свих држава. Године 1929. краљ Александар укида грађанску демократију државним ударом. Видовдански устав био је суспендован, а владар је преузео власт у своје руке. Политичке странке су биле укинуте, а 1931. године октроисан је нови устав којим је уведен дводомни парламент. Због незадовољства стањем у земљи, екстремни хрватски националистички елементи, предвођени др. Антом Павелићем, напустили су земљу и из емиграције деловали на разбијању Југославије. Њихов циљ био је уклањање краља Александра. У сарадњи са организацијом ВМРО и уз подршку из Италије, Аустрије, Мађарске и Бугарске, франковци- усташе припремали су атентате. У октобру 1934. године, приликом посете Француској, краљ Александар је убијен у Марсеју. Кренуо је у своју дипломатску мисију у Француску на разарачу „Дубровник“. Овим је делимично доказивао да Југославија има право на Јадран, јер има своју флоту. Носио је адмиралску униформу на наговор краљице, иако је она била неудобна и чинила је да стално протеже врат. Одлучио је да пристане у Марсеју, мада је и Тулон био једна од опција. Његово расположење пред пут, пише Клод Елан, није било добро, јер је био преморен због путовања у Бугарску са којег се недавно вратио. Није био ни најбољег здравља. Био је само четрдесет и девет килограма тежак. Краља Александра су до Косовске Митровице испратили краљица, кнез Павле и кнегиња Олга. Одатле су се аутомобилом превезли до луке Зеленика. Временска прогноза је најављивала немирно море, што краљ није подносио, па му је кнез Павле саветовао пут возом преко Беча. Краљ није

одустајао од бродског путовања. Краљица Марија се, ипак, определила за железницу. Пре пута сви су заједно посетили манастир Савину, где је краљ упалио свеће за безбедан пут, али су се оне угасиле. Претходно је најавио црквеним звонима своју посету манастирским монасима, али су она звонила као да оглашавају нечију смрт. Ауторка пише да је краљ Александар због овога био видно нерасположен, као веома сујеверан човек. Уторком никада није обављао државничке послове, јер му је уторак био баксузан дан. Његова посета Француској заказана је за уторак. На растанку кнез Павле му је казао: „До скорог виђења”, на шта је добио краљев одговор: “Ко зна”. Краљ је лагодно подносио пловидбу, иако су пролазили кроз олују преко ноћи. У подне следећег дана „Дубровнику” су у сусрет стигли француски разарачи. Док је припремао свог господара, краљев собар му је понудио металну плочу за испод одеће. Краљ га је постидео опаском да они иду у посету пријатељима и да им не треба заштита. „Дубровник” је пристао и на командном мосту су примљени француски министар морнарице, Пијетри, и адмирал Дибу Олдехнал. Француским чамцем су краља превезли до обале, где га је француски народ овацијама поздрављао. Краљ Александар се кисело осмехивао посматрајући озбиљно светину око себе, пише Клод Елан.

Чини се да је до првих пукотина у дотадашњем спољно-политичком саставу дошло још за живота краља Александра, и то пошто је Адолф Хитлер постао немачки канцелар 1933. године. Из немачких дипломатских докумената јасно произилази да је краљ са симпатијама дочекао Хитлеров успон и да је био склон приближавању националсоцијалистичкој Немачкој. Понављао је тих дана да има пуно поверење у берлинску владу, изражавајући истовремено жељу за побољшањем привредних веза. Тако је, на пример, у разговору са немачким послаником у Београду, А. Дуфуором, изразио страховање због наговештаја италијанско-немачког зближења и закључења царинске уније између Италије, Мађарске и Аустрије, јер је сматрао да би то само побољшало положај Италије и користило Мусолинијевим империјалистичким тежњама на штету Југославије. Стога је и изјавио да више воли немачко-аустријску царинску унију и Немачку као суседа него Италију. Том је приликом краљ изразио наду да ће се привредна сарадња између Немачке и Југославије проширити, као што је он, нешто раније, упозорио немачког дипломату да би му било драго кад би могао рачунати на повољан немачки утицај у Риму у прилог Југославије. Чини се да је краљ Александар већ 1933. године инкогнито путовао у Немачку и водио разговоре са Херманом Герингом¹⁵.

Француска дипломатија је септембра 1933. године сматрала да Југославија и цела Мала Антанта прихватају аншлус. Краљ Александар се плашио италијанске војне интервенције у Аустрији, као што је годинама streпео од италијанске интервенције у Албанији. Како се око питања Аустрије југословенска влада зближавала са Хитлером, тако је због француско-италијанског зближавања хладнела према Француској.

¹⁵ Bogdan Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941*, Zagreb 1975.

Мађарска се почетком 1933. године надала распаду Југославије па је чак у Будимпешти одржан састанак ирендентиста Павелића, ВМРО, Косовара. Барту је одлучио да пође на исток и опомене савезнике да буду енергичнији¹⁶.

Октобра 1934. године краљ Александар, када се спремао на пут у Париз, убеђивао је енглеског посланика да ће спречити француске покушаје да му наметну своју вољу. Неће слушати савете о попуштању Мусолинију. Краљ се бојао италијанско-немачког споразума и нерадо је мислио на избор између Рима и Берлина. Поручио је енглеској и немачкој влади да „неће бити француски сателит“, а преко посланика у Бечу и немачком амбасадору Папену да „Југославија никада неће ући у средњеевропску комбинацију против Немачке“. Није чудо да је Барту очајнички и грозничаво радио на италијанско-југословенском споразуму. Био је уверен да ће убедити краља Александра да се окане Хитлера и да се споразуме са Мусолинијем. По Бартуовој жељи, Мусолини је у свом говору од 6. X 1934. године изјавио да пружа руку пријатељства Југославији.

Краљу је било до тога да у Париз дође са што сређенијом ситуацијом код куће. У исто време требало је тамо испитати колико међународне прилике налажу да се мења ситуација у земљи, и у ком смислу. Чини се да би краљеве контакте са опозицијом требало посматрати првенствено као испитивање ситуације и расположења опозиције, а не и као одлуку да се нека конкретна решења спроведу. Вероватније је да је конкретно решење одложено до повратка из Париза. Кад се има у виду целокупна тадашња унутрашња и спољна ситуација, могуће је претпоставити да је краљ помишљао на нова решења у унутрашњој политици. Њихов обим и карактер резултирао би из проучавања унутрашње и спољне ситуације. Може се претпоставити да је он намеравао потражити компромис и са опозицијом у Хрватској. Смрт краља Александра учинила је неактуелним и његове планове.

Од 1929. до 1934. године било је око стотину усташких атентата, а за тридесетак је судски доказано да су имали своје изворе у Италији, Аустрији, или Мађарској. Усташе су тада одлучиле да убију и краља Александра. То би непосредно користило италијанској политици; Француска се не би могла сувише залагати за италијанско-југословенски споразум после распада југословенске државе. Приликом посете Француској 9. X 1934. у Марсеју су усташки терористи убили краља испаливши му четири метка у груди. Барту је погођен једним метком у руку, искрварио је и умро, иако није био мета атентата. „Распада државе“ није било. Југословенска политика је одмах осула паљбу по Мађарској, из које су и стигли атентатори. Француска и Мала Антанта су осуђивале Мађарску, такође, а ћутале су о италијанској кривици. У владајућим круговима је завладао бес против француске политике, која није сачувала краља и сада спречава да се обелодани ко је крив. Француско прикривање италијанске кривице необично је тешко погодило београдску владајућу гарнитуру. За време свечане сахране у Београду, француски посланик је саопштио француским новинарима да је „југословенска искреност, што се тиче Немачке, под питањем“¹⁶. Зато је други

¹⁶ Вук Винавер, *Светска економска криза у Подунављу и немачки продор 1929-1935, Београд 1987.*

човек Немачке, Геринг, долетео у Београд приказујући се као „највећи пријатељ” Срба и Југославије.

Положај краља Александра није био сигуран и нико више од њега није био свестан свакодневних опасности којима се излагао. Било би погрешно његову смрт приписати мржњи која се усредсредила на његову личност, или огорчењу хрватских поданика, због стварних или измишљених неправди. Ма какво било садашње објашњење, ја ни најмање не сумњам да ће историја смрт краљеву приписати оним снагама у Европи које се залажу за ревизију стања успостављеног мировним уговорима, и то не путем мирољубивих преговора, у које не верују, већ путем силе, злочина и хаоса.

Поред оних Хрвата у емиграцији, који су били и даље одани Хабзбурзима, и Италија и Мађарска, прва, по мом мишљењу, погрешно, а друга са много валидних разлога, сматрају рушење Југославије својим виталним интересом. Усташки револуционари никада не би могли припремити своје завереничке подухвате без иностране помоћи. Тешко је поверовати да је било која влада несвесно гледала кроз прсте злочинцима. Да је било владиних службеника и појединаца који су им пружили подршку, у то не може бити сумње. У сваком случају, мени се то чини неоспорним. Да је у то Југославија још више уверена, па чак и у саучесништво влада, није нимало изненађујуће. Југославија је питање терористичких организација изнела пред Друштво народа¹⁷.

У Београду је шокантна вест изазвала непријатељске демонстрације испред конзулата Италије и Мађарске, иако истрага још није указивала на то ко би могли бити кривци. Краљица је вест примила у Лиону, на почетку мирно и достојанствено, размишљајући о реакцији народа и младог престолонаследника. Дужност јој је налагала да се прво побрине о свему. Тек се после тога могла препустити свом болу. Ковчег је на “Дубровнику” допловио у Сплит. Био је затворен, јер су морски ваздух и труцкање у путу натерали људе са разарача да га затворе. Народ није могао видети свог краља последњи пут. Краљев слуга се, скрхан болом, није одвајао од свог господара све до дана сахране. Ковчег је био изложен у Сплиту, Загребу и Београду, где је становништво масовно долазило да преминулом краљу ода пошту. Дуж целог пута од Сплита до Београда људи су клечали на киши. Приликом церемоније дочека посмртних остатака у Београду, ауторка Клод Елан превише наглашава француско присуство и саосећајност. Сахрана је заказана за 18. октобар. Клод Елан театрално описује спровод до Саборне цркве, где је требало да се одржи служба. У свој опис она укључује и узнемирене ласте крајем октобра у сред Београда. Тело је испраћено до цркве на Опленцу, где је и сахрањено. Власт преузима намесник, кнез Павле, краљев блиски рођак. За друга два намесника су одређени господин Станковић, познати лекар и бивши министар просвете, и господин Перовић, бан Савске бановине.

Италијанска влада хапси Павелића и Кватерника, али одбија да их изручи француском правосуђу. Јавност у Србији сазнаје да је Павелић власник једне виле у

¹⁷ Живко Аврамовски, *Британци о Краљевини Југославији I-II*, Загреб 1986.

Италији, коју су му дале италијанске власти. Велики део усташког фонда пуне богати југословенски емигранти из Америке. Клод Елан скреће пажњу на кривце у мађарској влади, а и Берлин буди сумњу ауторке Елан окренувши у суперлатив изјаве у медијима о Југославији и њеном преминулом владару. Неки од главних терориста били су аустроугарски официри - Дујић, Саркотић, Перчевић.

Дан после сахране савети Мале Антанте и Балканског савеза састали су се у Београду, где је одлучено да Југославија треба нешто да предузме поводом овог немилостивог догађаја. Намесник и министар Јевтић одлучују да случај треба да препусте Друштву народа. Како не би угрозила преговоре између Француске и Италије, југословенска влада одлучује да оптужујуће документе упери само против Мађарске и њених власти које су дозволиле организовање завере на свом тлу. Док се деликатне операције и преговори дешавају у Женеви, у Југославији јавно мњење не реагује на свађивање кривице штампе само на Мађарску, већ помиње и остале учеснике завере. Убиство краља Александра је знатно ослабило његове наследнике у односу на Италију. Што се тиче доказа о атентату опште је позната политичка припадност атентатора усташком покрету и ВМРО-у, али се не може са сигурношћу тврдити да ли је нека од држава које су подржавале усташки покрет била умешана. Средином 1929. године, Павелић је на састанку с члановима италијанског министарства у Болоњи изложио план о италијанском финансирању покрета и идеју о распаду Југославије после убиства краља Александра.

Земља је у тузи била јединственија него икада. Од Сплита, на далматинској обали, где су посмртни остаци пренети ратним бродом, на дугом путовању кроз хрватске земље до Загреба, у самом Загребу, од Загреба до Београда, где су четири дана лежали на одру, и на последњем путовању у Тополу, у срце Шумадије, спонтана туга била је искрена и дубока. У Београду, за време преноса посмртних остатака од Саборне цркве до железничке станице, призори су били потресни. Људи, жене, деца, војници, полицајци, сви су плакали док је ковчег пролазио поред њих. Већина их је клечала, а градом су се непрестано чула нарицања окупљене масе. Чак и најогорченији политички супарници међусобно су се такмичили у изражавању саучешћа. Несумњиво, било је ту нечега од психозе масовних емоција, нешто од спонтаности је изгубљено сталним надметањем у истицању туге. Време је убрзо отупило оштрицу снажних осећања, која су устукнула пред себичним амбицијама и интересима. Ипак, тих првих неколико дана дало је огроман допринос сазнању да Југославија заиста представља нацију, а не вештачку творевину мировних уговора, осуђену да не преживи прво веће искушење. Криза је дошла и једина њена последица била је да су се разни саставни делови државе још чвршће ујединили.

Историја је показала да је Југославија највећа српска заблуда, која је не само српски народ већ и краља Александра трошила и савијала, те је од краља Ујединитеља створила краља Мученика. „У Југославију је узидао целу своју младост, учествовао у свим њеним подвизима од Куманова до Солуна, извео дело њезиног ујединитеља, пао

као њен симбол”, писао је Владимир Ћоровић¹⁸.

➤ Италија и Бенито Мусолини

После I светског рата Италију обавија економска криза и незадовољство због изостанка награде обећане Лондонским уговором. Национализам буја. Бенито Мусолини оснива фашистичке одреде, по латинском *fascio*, што значи сноп и представља слогу. Овај покрет с годинама постаје масован и октобра 1922. фашисти преузимају власт у Италији без већег отпора. Мусолини забрањује рад свим другим партијама, осим фашистичкој, и кити се титулом Ил Дуче.

И поред великог одступања од Лондонског споразума, представник италијанске владе, Виторио Орландо, потписао је Версајски споразум, што је довело до побуне која води до заузимања Ријеке у септембру 1919. године од стране италијанског националисте Габријела Д'Анунција и његових црнокошуљаша. Италија постаје идеално тло за рађање Мусолинијевог фашизма, који је противан пацифизму италијанске социјалистичке партије. Како су фашисти били промонархистички оријентисани, Виктор Емануел III, 28.X 1922. године, поставља Мусолинија на место премијера. Држава добија улогу у стварању корпоративистичке економије уз помоћ које Италија брзо превазилази кризу 1929. године. Фашисти теже да од Италије створе модерно Римско царство које би доминирало Средоземним морем.

Претечом фашиста сматра се песник и авантуриста Габријеле Д'Анунцио. На челу неколико стотина побуњеника, разочараних резултатом Великог рата, кренуо је 12.IX 1919, не на Рим, већ на Ријеку. Кварнерски град је током протеклих месеци био главна тачка, иначе, ширег граничног спора између Италије и Краљевине СХС, а тада је већ постало јасно да га Италија неће добити, мада га је веома гласно и упорно тражила. Сада је Д'Анунцио давао националистички узор како треба поступати: не преговарати за зеленим столом, већ марширати. Савезничка посада није пружила отпор, побуњеници су узели град и прогласили његово припајање „мајци отаџбини”¹⁹. Влада у Риму је овај марш прогласила побуном, што је и био, и наредила војсци да опколи Ријеку и бунтовнике. Није прихватила проглашено уједињење, нити је то могла из међународних разлога. Било је јасно да ни Д'Анунцијев чин, а ни његов метод не прихватају западне силе, као ни Краљевина СХС. На све то је побуњенички песник – командант одлучио да остане у Ријеци и држи је све док се званична Италија не осмели да је прими као дар од њега. У Ријеку су похрлили многи: националисти, авантуристи, млади идеалисти, и упркос блокади, очевидно врло слабој, стигли тамо и нашли сигурну егзистенцију као Д'Анунцијеви легионари. Убрзо се у Ријеци нашло неколико хиљада добро наоружаних људи под командом немалог броја побуњених

¹⁸ Андрија Веселиновић – Радош Љушић, *Српске династије*, Београд 2008.

¹⁹ Андреј Митровић, *Време нетрпељивих*, Београд 2012.

официра. У граду је песник организовао некакву тоталитарну диктатуру, чини се прву у савременом свету. Морали су да ћуте и Словени који су желели уједињење са Краљевином СХС и они италијански становници који су хтели независан град-државу. Дипломатским трзавицама град Ријека је 1924. године дошао у италијанске руке. Мусолини је намерно предложио да с решењем ријечног питања повежу политичко зближавање и краљ Александар је спремно изјављивао да ће, што се тиче политичког споразума, прихватити сваки предлог и заложити се да се он оствари.

У Риму су Пашић и Нинчић с југословенске, а Мусолини са италијанске стране 1924. године потписали Римске уговоре који су се састојали од Уговора о пријатељству и срдечној сарадњи са Допунским протоколом, Споразума у Ријеци (са допунским конвенцијама), о односима између југословенско – италијанских пограничних зона, о попису производа изузетих од царина и такси, и тако даље. У Тирани је 1926. године закључен италијанско – албански уговор о пријатељству и сигурности, који је Албанију довео под прикривени протекторат Италије. Њиме је Италија закорачила на Балкан и активно се умешала у балканску политику, показујући свету да су њени интереси једнаки интересима балканских држава. Нинчић је одмах дао оставку, а Париз је позвао београдску владу да сада потпише Уговор о пријатељству. Мусолини жели да се Југославија изјасни или за Француску, или за Италију. Одбио је да се продужи италијанско – југословенски уговор о пријатељству и сарадњи и његова важност је престала почетком 1929. године. „Албанија“, говорио је Гранди, „то је наша Белгија. Она представља нашу сигурност на Јадрану. То није ни етапа у даљњем продору, ни тврђава уперена против вас. Даћемо вам све могуће гаранције да се тај савез неће никада ни политички ни војно окренути против вас“²⁰.

Мусолини је био отпадник од Социјалистичке Партије Италије, јер се залагао за учешће Италије у I светском рату²¹. Пошло му је за руком да у послератним годинама привуче себи већи број присталица и сачини нови покрет. Ниједна тада постојећа странка у Италији није носила идентичну идеју Мусолинијевој, у потпуности антисоцијалистичку. Отуд 1919. године борбене фашије. Фашизам је у социјализму видео покрет који му је стајао на путу до власти. Носио је у себи дозу империјализма, заговарајући експанзију и колонијализам, али Европа је кроз то већ прошла у I светском рату и сада је била у гарду. Мусолини је био начисто са тим да Италија проблем Јадрана мора да реши у своју корист ради сопствене стратешке сигурности, тако што ће архипелаг и далматинску обалу до Неретве ставити под своје окриље. Његово виђење Југославије огледало се у мишљењу о нечем тренутном и пролазном, нарочито током двадесетих година XX века. Можда отуд и смелост у ревизионизму и жељи за експанзијом. Подунавље и Балкан би имали улогу сировинске базе и тржишта италијанске индустрије, а за Далмацију је било предвиђено да уђе у састав Италије.

²⁰ Bogdan Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941*, Zagreb 1975

²¹ Енес Милак, *Италија и Југославија 1931-1937*, Београд 1987.

Рапалским и Римским уговорима, 1922. и 1924. године, Италија је успела да разграничењем добије целу Истру, Ријеку, Задар са околином, острво Црес, Мали и Велики Лошињ, Ластово. У суштини, Италија је морала обновити царство на Медитерану, а у томе ју је ометала Француска са својим балканским савезницама. Италијански продор у Албанију требало је Југославији да покаже како је на путу да буде окружена Италијом и њеним сателитима. Мусолини 1928. године планира савез са Грчком и Турском, којем би се придружиле и Румунија и Бугарска. Мусолинију у прилог ишла је и послератна ревизионистичка политика Мађарске, која је будно пратила дешавања у Хрватској. Новембра 1928. године криза изазвана атентатом у скупштини још је трајала, што је послужило као повод Мусолинију за опипавање терена формирањем једног тајног комитета од пет до шест чланова на граници са Југославијом. Овај комитет је изгубио на значају завођењем диктатуре, 1929. године, којом је краљ желео да сачува јединство. Хрватско питање се није могло решити овим актом. Опозиција је напустила земљу, решена да делује из Мађарске и Италије. Усташки покрет је зачет на италијанском тлу и Мусолини га је користио у сврху притиска на Југославију. То му, како год, није помогло у разбијању исте. Тако је наступило попуштање према Југославији које је са собом носило и одређене услове. Југославија је морала да бира између пријатељства са Француском и пријатељства са Италијом. Италија је овим желела да разбије француски систем држава у Источној Европи. Мађарска и Југославија су биле идеалне за привредну размену са Италијом. Тако се Југославија окреће Италији почетком трдесетих година XX века. Други услов за успешно пријатељство две државе било је југословенско одрицање претензија на албанску територију.

Енглеска је сматрала да је долазак Мусолинија на власт спасао Европу од бољшевизма, док је краљу Александру нови представник западног суседа био још већи противник од бољшевика. Мусолинијева замисао је да обнови Римско царство, па сматра да Краљевина СХС треба да се шири према Македонији и Егејском мору. Француска и Енглеска су, кад год је било могуће, штитиле Италију. У јануару 1924. године Пашић, Мусолини и Нинчић потписују „Пакт пријатељства“ којим се обавезују да ће се две државе помагати и одржавати стање одређено мировним уговорима у Сенжермену, Тријанону и Неји²². Мусолини је очекивао да ће овим уговором везати Краљевину СХС за себе и одвојити је од Француске и Мале Антанте. Мусолини 1926. године граби и законодавну власт и показује Европи фашизам у пуној снази. Упадом у Албанију тестира војну моћ Краљевине СХС; свестан је војних недостатака Русије, Аустрије и Немачке, а жели да претекне Француску. Краљевина СХС 1927. године склапа уговор о савезу са Француском како би се обе државе заштитиле од мењања status quo-а италијанском експанзионистичком политиком према југословенској територији. Италија узвраћа ударац склапањем савеза са Албанијом. Енглеска је незадовољна југословенско – француским уговором, а са њом и Немачка, јер губи

²² Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић I-III*, Београд 2002.

могућност аншлуса Аустрије. Италија шири руке и ка Румунији нудећи јој право на Бесарабију, повољне кредите и повезивање железнице. Италијански утицај није дуго трајао и Мала Антанта је опстала доласком на румунски престо краља Карола, брата краљице Марије. У децембру 1927. године откривено је да италијанска влада тајно ради на наоружавању Мађарске. Чланице Мале Антанте су интервенисале код савета Друштва Народа да се успостави војна контрола над Мађарском. Мађарска је добила само опомену, док је Француска радила на томе да се ова афера заташка. И Енглеска је штитила мађарске ревизионистичке интересе. Јесен 1929. године била је критична по италијанско – југословенске односе. Краљ Александар се плашио да би италијанским продором на неко од југословенских острва држава снажном акцијом наступила према италијанској граници. Тек би се онда уложила жалба Друштву Народа. Постојао је и план Министарства војске од априла 1930. године у случају италијанског искрцавања трупа у Албанији. Напоменуто је у плану да Албанцима не треба веровати. Мусолини жели раскид југословенских односа са Француском. До договора није могло доћи лако. Године 1931. министар иностраних послова Италије постаје Дино Гранди, који се опредељује за мирнију политику према Југославији, иако је и даље акценат био на фашистичкој експанзији. Гранди уверава да Албанија за Италију има само економски и политички значај, нарочито њена јадранска обала, како би се сачувала сигурност Италије. Италију не занима даљи продор у Албанију. Радило се на споразуму са Југославијом уз очување претензија на Албанију. Те претензије су компликовале преговоре са Југославијом 1932. године који су утаначили економску сарадњу као и заједничко гарантовање слободе и независности Албаније. Италија је желела више од предложеног. Тако средином 1932. године у Италији настају прва усташка језгра. Долази до усташког устанка и упада у Лику. Мусолини помаже идеју о независности Хрватске. Он искрено верује у скори распад Југославије и избегава било какав политички споразум са њом.

Краљ Александар није одобравао настало пријатељство између Италије и Француске чија је сврха била ограничавање раста утицаја Немачке у Европи. Александар Карађорђевић је био препрека том пријатељству, које је закључено после његове смрти пактом из 1935. године. Требало је да смрт краља Александра усмери Мусолинија ка коначном разбијању Југославије које је он дуго прижељкивао, али је фашистички вођа био обузет новим колонијалним идејама окренутим ка Етиопији, које је Француска актом из 1935. године подржавала. Без обзира на то Италија је и даље држала на оку Југославију.

Незадовољни што је Ријека припала Италији, хрватски националисти су повећали оптужбе против краљевске владе и Срба који су оставили Хрвате на милост и немилост Италијанима. Негујући италијанско пријатељство, влада Краљевине СХС се надала да ће се ишчупати из италијанских клешта која су створена подршком коју је Италија пружала мађарском и бугарском ревизионизму. Ублажујући италијански притисак краљевска влада се надала да ће моћи да оживи своју регионалну политику која би допринела животу државе. У ствари, њена политика према Италији била је знак

слабости. Краљевина СХС, трагајући за моћним заштитником, упустила се у политичка колебања између Француске и Италије. Види се да је највећи проблем краља Александра био однос са Италијом, који се окренуо наглавачке стварањем Краљевине СХС. Италија и у себи, а и у југословенској држави, види потенцијалне наследнике аустроугарске политике. Мусолини жели да заштити своје интересе, тако што би се у могућем предстојећем сукобу сконцентрисао на одбрану западне обале Апенинског полуострва, што би значило да му је источна обала заштићена већ освојеним југословенским делом Јадрана. Италија себи даје за право да жели цео Јадран на основу тајног Лондонског уговора, којим је велике силе придобијају за Велики рат, понудивши јој Трст, Горицу, Градишће, Истру, Валону, Црес, Лошињ и Далмацију све до рта Плоче. У том тренутку нико није предвиђао Југославију. На мировној конференцији после рата Италија је демонстративно напустила преговоре, јер није могла да постигне прекрајање граница у своју корист. Д'Анунцио, познати песник ангажован и у политичким водама, извео је свој пуч на Ријеку, одушевивши Европу. Уследио је Рапалски споразум који је Ријеку претворио у тампон зону. Можда се чинило да ће Пакт о пријатељству склопљен 1924. године у Риму између Мусолинија и Краљевине СХС олабавити затегнутост, али овим се само хтелo постићи захлађење краља Александра према Малој Антанти и Француској. Све је постало јасно када је Италија 1926. године потписала споразум са Албанијом, који је ову државу ставио у завистан положај од Италије, што је било супротно договорима са Албанији суседном државом. Влада Краљевине СХС узвраћа склапањем споразума са Француском, што поништава онај са Италијом који неће више ни бити обнављан. Циљ Италије био је да на било који начин угрози Малу Антанту и савез Југославије са Француском. У оптицају је био и ревизионизам по жељи Мађарске и Аустрије. Мађарска себе види као носиоца неке опште идеје у ревизионизму, јер заклетва мађарског краља обавезује на чување, не само постојећих граница, већ и граница под круном Св. Стефана. План Италије сеже до стварања католичког блока држава који би поделио Европу и одвојио Александра од Француске²³.

Албанија је доживела своју независност 1912/1913. године. Била је окружена Грчком и Југославијом, док јој је италијански утицај долазио с мора. Као мала и нејака држава, њена једина могућност било је балансирање између свих тих понуда и претњи, којима се албански краљ Зогу I вешто служио. Године 1926. он се, ипак, одлучио да поклекне пред Италијом потписавши пакт у Тирани. Уследио је уплив италијанског капитала, културе, као и идеја о јачању албанске националности, којих горштачка племена нису ни била свесна. Зогуа је сва та италијанска превласт почела да ремети, што је довело до демонстрирања италијанске силе упловљавањем у Драч 1934. године. Зогу се тад понадао да ће Југославија похрлити да искористи прилику за успостављање своје превласти, али једино што је краљ Александар желео је да га Италија више не угрожава преко Албаније, јер је тако могла директно да утиче на албански сепаратизам у Краљевини, на Косову и у Јужној Србији, и на тај начин још

²³ Клод Елан, *Живот и смрт краља Александра*, Београд 1988.

више ослаби француску штићеницу. Политика „Балкан балканским народима“ је сломљена: италијанска позиција на Балкану је учвршћена, Краљевина СХС није имала француску заштиту, а српско – хрватски односи били су затегнути. Италијани су изражавали задовољство због слабости Краљевине СХС, која се отворено показала кроз трагично откривање раскола између Срба и Хрвата. Пре тога, 1928. године, Ахмед Зогу се уз италијанску подршку прогласио краљем Албанаца, а не Албаније, што је била провокација усмерена против краљевине у којој је живела албанска мањина. Мусолини је стално очекивао распад Краљевине СХС²⁴.

Фашистичка је политика на Балкану охрабривала сваки иредентистички покрет који би могао помоћи да се супротности заостре. Међутим, према Југословенима је био магловитији: на једној страни постојала је идеја да Југословене треба уверити да као заштитника прихвате Италију, а не Француску; с друге стране, постојала је идеја да би се Југославија као лажна творевина из Версаја, могла под притиском распасти, а у том је случају Италија спремна са својим захтевом за Хрватском и целом далматинском обалом. Мусолини је имао готове планове за евентуалну инвазију на Југославију са сврхом да наметне Италију као главну силу на Балкану и то је подручје називао залеђем Италије.

Први је корак био охрабрити сепаратистичке покрете унутар Југославије. Почетком тридесетих година двадесетог века била су основана два тајна логора у Италији у којима су се хрватске избеглице обучавале у терористичким делатностима. У Македонији је Гранди, министар спољних послова Италије, успоставио контакт са две супарничке дисидентске фракције, од којих је једна, ВМРО, користила италијански новац за финансирање једне кампање убиства и других злочиначких акција које су биле лишене неког одређеног циља. Њени циљеви нису били изричито јасни, али без обзира на политику, чини се да се радило о најобичнијим бандитима који су продавали своје услуге разним странама у игри, а вероватно су новац примали и од Совјетског Савеза. Није познато колико су фашисти потрошили новца на ту непоуздану организацију, али је сигурно да се новац на то траћио. Наравно, јавност у Италији није ништа знала о том аспекту спољне политике. Службена се пропаганда ограничавала на то да су хрватски и остали побуњенички покрети бранитељи западњачких вредности од варварства, док су Срби, као владајући елемент у Југославији, „дивљачки агресори опијени духом освајања и опасни за мир света“²⁵. Изјавио је да ће за десет година Европа бити фашистичка, а војсци је речено да се спреми за изненадни напад на Француску, или на Југославију. Италија, немоћна да се отворено ухвати у коштац са Француском и Великом Британијом, дуго се ограничавала на упоран политички рад да би у басену Дунава и на Балканском полуострву, најпре у Албанији, изградила своју политичку и економску премоћ.

²⁴ Станислав Сретеновић, *Француска и Краљевина СХС*, Београд 2008.

²⁵ Denis Mack Smith, *Musolinijevo Rimsko carstvo*, Zagreb 1980.

Краљ Александар је био опседнут сређивањем односа са Италијом, јер је финансије одвлачило наоружавање земље у страху од италијанске акције. Новац је био преко потребан за улагање у привреду, а не за наоружавање због поремећених односа са западним суседом. Године 1930. Италија и даље сматра да као јача сила треба да има и јак утицај у Албанији, макар то задржало у њену неутралност. И даље инсистира на војној акцији у Албанији 1932. године и признаје могућност ширења Југославије ка Егејском мору. Краљ Александар није могао да дозволи да Италија угрожава Југославију из Албаније.

Мусолини је веровао у скори распад источног суседа, па је решио да помогне наоружавајући хрватску терористичку емиграцију. Павелић, Михајлов и Хасан Приштина су водили преговоре у Будимпешти и Софији о активирању својих организација. Италија наоружава и Албанију. Мусолини прекраја карту Европе, чиме разбија Југославију. Мала Антанта се активира 1932. године и сматра да има право мешања у централно – европска питања. Јуна 1933. године Мусолини односи победу, јер му успева да Италија, Немачка, Француска, Велика Британија потпишу Пакт велике четворке, који ће се бавити ревизионизмом Версајског уговора. Осим јачању Мале Антанте, краљ Александар се посветио и организовању Балканског савеза ради заштите од великих сила. Југославија се приближава Грчкој, Бугарској, Турској, а и Албанија је заинтересована. Југославија и Албанија крајем 1933. године склапају трговински уговор. Италија креће у акцију дисциплиновања албанске владе са флотом од деветнаест бродова. Од Зогуа је тражено да не приступи Балканском пакту. Аспирације Италије према Албанији Јован Дучић налази још за време Великог рата 1917. године, када Италијани организују арбанашке чете против Грка, делећи им ручне бомбе. Савезници су сматрали да је однос Италије према њима дискутабилан. У време Дучићевог боравка у Риму, крајем 1933. године, пажњу је заокружио разговор Италије са Немачком о разоружавању, Лиги Народа и аншлусу Аустрије. Почетком 1934. године, италијанска влада се заинтересовала за споразуме чланица Мале Антанте и у то како се Бугарска уклапа због свог ревизионизма. Дучића у Италији убеђују да краља Александра веома цене због његове храбрости и свести о одговорности. Југословенски дипломата је заинтригиран француском жељом за осигурањем својих граница и одбраном од Хитлера. Бугарски отправник послова у Риму прича Дучићу како је власт у Бугарској пуна идеја и интегралног поштења, која жели велику Југославију у којој би се нашли и Бугари. Ова идеја смета Енглезима, који су у вечитом страху од Словена, и Италији, која жуди за новим територијама. Отправник говори Дучићу како Бугарска не жели да буде део Балканског савеза, већ само савеза са Југославијом. Мађари су љубоморни на Турску, која је изненађујуће много добила без труда. Добила је на својој страни и Русију и Француску и Југославију. После Александрове погибије, Дучић јавља у Београд о састанку Сувичеа и Гембеша. Мађарска брани хрватске терористе на њеној територији и машта о ревизији уговора о миру. Мусолини жели пријатељство са Југославијом и нема никаквих претензија на њену територију. Није у могућности да изврши екстрадицију Павелића и осталих усташа, али ће радо уз помоћ

документације послате из Париза да покрене судске процесе против истог, и Кватерника и Будака. Током разговора са Мусолинијем, марта 1935. године, прича се о хрватским емигрантима и процесу у Ексу. Мусолини не може ништа да предузме да поводом суђења усташама, а проблем са четири стотине хрватских азиланата жели да реши споразумно са Југославијом, али признаје да су дошла нова времена, времена кад се не може ништа очекивати²⁶.

Дело сторичара Бранислава Глигоријевића ми је помогло у концизном излагању стања у држави краља Александра. Аутори, чијим сам се делима служила да бих разумела однос Италије према послератном стању и новонасталој ситуацији на Балкану, као што су Енес Милак и Богдан Кризман, уверили су ме у свеprisутну напетост у животу краља Александра, која је долазила од европског притиска охрабреног од стране Мусолинија. И код Јована Дучића, у „Дипломатским списима“, осећа се доза нелагодности и нервозе током његовог боравка у Риму 1933. године.

➤ Немачка и Адолф Хитлер

Краљевина Југославија је у утицајним немачким круговима уживала јасне и неподељене симпатије. Са Словенијом, Хрватском и Далмацијом постојале су вековима културне везе, које потичу из доба Хазбуршке монархије, јер су се те земље налазиле у саставу Аустроугарске. Током Великог рата Срби су стекли глас храбрих војника. Утицајни заговорник пријатељских односа са Југославијом био је Геринг. Он је био одговоран за четворогодишњи план и у том оквиру придавао је велику важност Југославији, која је требало да снабдева Немачку сировинама.

Убрзо пошто је Хитлер дошао на власт 1933. године, Министарство иностраних послова Немачке разрадило је план за ширење немачког утицаја у југоисточној Европи. Две земље, Југославија и Румунија, биле су од пресудног значаја за успех немачке стратегије. Та политика имала је и економски циљ. На политичком фронту, Хитлера је узнемиравао пакт о одбрани који су лидери Мале Антанте, то јест, Чехословачке, Југославије и Румуније, потписали 1933. године. Хитлер се надао да ће поправљањем односа Немачке са Београдом и Букурештом посејати раздор између њих, с једне, и Прага, с друге стране, а што је све водило изолацији Чехословачке, за коју је Хитлер имао паклене намере. На економском фронту, присније везе са Југославијом и Румунијом, као и са Бугарском, Грчком и Турском, обезбедиле би Немачкој пољопривредне и рудне потенцијале неопходне за наоружавање и, коначно, за политику империјалистичког ширења у Европи. Да би у томе успела, Немачка је морала да се супротстави Мусолинијевој политици која је подстицала рушење Југославије. Немачко министарство иностраних послова сматрало је да је Југославија, у суштини, здрава држава. Краљ је позитивно реаговао на отварање Немачке и, у лето

²⁶ Јован Дучић, *Дипломатски списи*, Београд 1991.

1933. године, Берлин је у Југославију послао тим пољопривредних стручњака да утврде могућност да се уместо житарица попут пшенице, која Немачкој није потребна, почне са узгајањем семена репице, соје и других биљака од којих се добија уље. Југославија је пристала да у току наредне године Немачкој уступи ексклузивно право на експлоатацију кључних руда, пре свега бакра, олова, цинка и боксита, неопходних за војну индустрију. За узврат, Немачка је пристала да снабдева Југославију готовим индустријским производима по систему клиринга, што је један облик трампе. Тако Југославија, која је имала велике тешкоће да добије кредите од Британије, Француске и САД-а, не би морала да тражи велике суме новца да би оживела свој извоз. Немачка је понудила Југославији и дипломатску подршку и тако је удаљавала од Француске.

На сахрани краља Александра у Београду Немачку је представљао Херман Геринг, који је са другим утицајним нацистом, Алфредом Розенбергом, био одговоран за координацију немачког продора у југоисточну Европу. „Немачка неће никада подржати ниједну акцију“, изјавио је Геринг, „чији је циљ разбијање Југославије“²⁷. И, заиста, како је Немачка јачала, остваривши прво једнакост са Италијом, а затим и превагу над њом, нацисти су са успехом извршили притисак на Рим да ускрати подршку усташама, али и то да Италија пребаци фокус свог интересовања са Балкана на Африку.

Када је генерал Ханс Шпајдел постао главнокомандујући копнених снага НАТО-а у Европи, 1957. године, лист „Нојес Дојчланд“ објавио је чланак о његовој политичкој прошлости, у којем се помиње и Шпајделова умешаност у марсејски атентат. Као доказ је наведено Герингово писмо Шпајделу, који је у то време био на положају помоћника војног аташеа при немачкој амбасади у Паризу, о операцији „Тевтонски меч“ која је требало да се оконча у Марсеју уз помоћ „Владе-шофера“²⁸.

Једна од занимљивости о Немачкој и Хитлеру јесте, да се после неуспелог атентата на Хитлера у минхенској пивници, у Немачкој појављује брошура о атентатима на владаре, иза којих, по немачком мишљењу, стоји енглеска тајна служба. Наслов брошуре био је „Траговима Сикрет Сервиса“. Брошура наводи сукоб краља Александра са енглеским финансијским круговима око њихове експлоатације југословенских налазишта олова и цинка. Концентрати олова су садржали 6% сребра, а концентрати цинка мање количине злата. Овај налаз није саопштен југословенској влади, већ се радило на експлоатацији пуном снагом. Такође је Југославији онемогућено накнадно истраживање руда. На то су још сирово олово и цинк из Енглеске по високим ценама увожени назад у Југославију. Краљ је покушао декретом да ограничи енглески профит. Декрет није ступио на снагу, јер би енглеска економија претрпела милионске губитке. Тада су Енглези отпочели потрагу за одговарајућим ликвидаторима краља Александра. Немци их налазе у ВМРО, али усташе не помињу, јер ће им исти касније бити потребни ради остварења својих циљева.

²⁷ Миша Глени, *Балкан 1804 – 1999, Београд 2001.*

²⁸ В.К. Волков, *Убиство краља Александра, Хитлерова завера, Београд 1983.*

➤ Мађарска

Гембешова влада дошла је у озилу међународну кризу после убиства југословенског краља Александра. Заједничког партнера у слабљењу југословенске државе Мађарска је нашла у хрватском усташком покрету. У Цириху је већ 24. VII 1933. године закључен споразум између Анте Павелића и Тибора Ехарта, вође мађарске Ревизионистичке лиге, да се не само разбије Југославија, већ и да се са историјске сцене уклони српски и југословенски краљ Александар. Наиме, Мађарска је била оптужена за непосредну умешаност у убиство Александра Карађорђевића у Марсеју, јер је, као Мусолинијев савезник, подржавала хрватски усташки покрет и дозволила обучавање усташа за терористичке акције на Јанка Пусту²⁹. Југословенске ноте су предаване у Будимпешти, пуне жалби на мађарску помоћ усташама. На југословенску ноту од 13. III 1934. године стигао је изненађујући мађарски одговор: „Логор Јанка Пуста је распуштен, сукобе треба уклонити преговорима“³⁰. Мађарска влада је, заиста, распустила већину усташа из њиховог логора, али акција усташа није обустављена, па је београдски режим вршио притисак на Мађаре; забранио је погранични саобраћај, мађарски двовласници више нису могли обрађивати имања на југословенској територији. На то је мађарска влада упутила апел Друштву народа, 8. V 1934. године.

Захваљујући Јелки Погорелец, Владета Милићевић, агент тајне службе Југославије, дошао је до података о члановима мађарске владе који су финансијски помагали усташе. Били су то Георг Петричевић, Хортијев пријатељ, Штефан Валерије, капетан Иштван Мартинони и потпуковник Дезе Кларом³¹. Мада је овај полигон за обучавање усташа био распуштен априла 1934. године, истражни поступак против атентатора на југословенског краља умногоме је реметио мађарску државу. Југословенско – мађарски односи запали су у велику кризу, а под посебан репресивни удар дошла је мађарска мањина у Југославији.

Дучић проводи 1932. годину као дипломата у Мађарској. У то време осећа пораст оптимизма у земљи у којој је економска криза неминовна. Један од разлога тог оптимизма јесте то што се у Југославији очекује круцијални преврат са великим последицама. Југославија је пред распадом, верује се у Мађарској. По мишљењу Мађара, Хрвати се никада нису осећали блиски Србима, већ су им се приближили из страха од Аустроугарске. Мађари искрено верују у слабост југословенске идеје и распад Југославије. Срби воде полицијску државу која се бори против хрватског национализма. Овакво мађарско расположење потпирује Италија, која исто ради и код Бугара и Албанаца. Мађарска се наоружава, уводи поново редовну војну обавезу, иако

²⁹ Петар Рокаи – Золтан Ђере – Тибор Пал – Александар Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002.

³⁰ Вук Винавер, *Светска економска криза у Подунављу и немачки продор 1929-1935*, Београд 1987.

³¹ Богдан Кризман, Павелић и усташе, Загреб 1978.

по мировном уговору нема право на то, пише Дучић³².

Мађарска је једина нападнута од Друштва народа после атентата у Марсеју. Сведочила је да су усташки логори, у ствари, пољопривредне задруге хрватских емиграната. Мађарска влада је сматрала да је довољно изашла Југославији у сусрет отпуштањем из службе шест чиновника и неких жандарма, који су окривљени за пропусте у информисаности о постојању усташа на мађарској територији. Савет Друштва народа радио је на компромисном решавању питања атентата, убеђујући Југославију да одустане од даљег притиска на Мађарску, док се ова обавезала да ће спречавати међународне терористичке акције са своје територије. Тако је и Мађарска прошла некажњено.

➤ Француска и Луј Барту

Напор Бартуа да се потпише уговор са Совјетским савезом остао је за извесно време без резултата. Инсистирао је на попуштању краља Александра према Италији и Совјетском Савезу. Ове несугласице су довеле до захлађења односа Југославије и Француске. Луј Барту је био присталица одбрамбеног савеза против Немачке. Решавао је француске односе са Италијом и Русијом; припремао се за све опције. Сметао је Немачкој, која је искористила ВМРО и усташку тежњу ка атентату на краља Александра да „убије две муве једним ударцем“. Геринг је био у контакту са Ванчом Михајловим, који је због прогона у Бугарској морао да бежи за Италију, где је састанчио са Анте Павелићем. Усташе, по мишљењу Волкова, нису могле на своју руку да организују овако велику акцију; били су лоше организовани, без контакта у Француској. Атентат је био део операције „Тевтонски мач“, која је свој наставак доживела после смрти краља Александра и Бартуа, Геринговом вишедневном посетом Београду, уочи краљеве сахране. Дешавања у Марсеју су уздрмала односе између Француске и Југославије, и Италије и Југославије. То је и била намера нациста, по аутору Волкову. Пред свој кобни пут у Француску, краљ Александар је Паризу упутио писмо и услове под којим је могуће пријатељство са Италијом. Услови су садржали Мусолинијево устручавање од претензија на Далмацију. Краљ је послао и писмо у Берлин, говорећи да његова посета Француској није уперена против Немачке.

Шеф француске дипломатије, Луј Барту, кренуо је у лето 1934. године на пут Варшава – Праг – Букурешт – Београд, с мишљу о закључењу неке врсте „источног Локарна“, пакта који би некако спречавао евентуално ширење националсоцијалистичке Немачке. Барту није добро прошао у Пољској; Пилсудски му је пребацио да се Француска у политици увек повлачи. Пољаци склапају договор са Хитлером и увлаче и Латвију и Естонију у своју орбиту. Барту је продужио пут у Праг, где је тражио

³² Јован Дучић, *Дипломатски списи, Београд 1991.*

формирање антинемачког блока на Дунаву и споразум између Мале Антанте и римског блока. Намеравао је да зближи и француски и италијански блок. У Београду је у другој половини јуна чуо од самог краља Александра, који у то време није био бескомпромисно за ослонац на Француску и неопозиво чланство у француском систему, да Југославија жели добре односе са Италијом, али да је то немогуће. Барту није желео да се Југославија ослободи француског утицаја и „легне у кревет са Немачком“, већ је хтео да се краљ Александар удружи са Мусолинијем и Стаљином. Осећао је да губи Југославију, која је отварала врата немачкој економији и фирмама. Барту је Југославији нудио само обећања и пактове, не потребне зајмове и оружје³³. Што се тиче националсоцијалистичке Немачке, Барту је чуо из краљевих уста да је Немачка велесила коју треба узети за озбиљно, да је она сутрашњи сусед Југославије, да међу њима има привредних интереса, а да је опасност од Немачке ствар будућности. Свакако је боље, говорио је краљ Александар, имати Немачку за пријатеља, него за непријатеља, све док је то могуће и док Немци не запрете југословенској држави. Барту је на крају свог боравка позвао краља да у јесен посети Француску да би тамо наставили разговор, што је краљ и прихватио. Пред пут у Француску краљ је покушао, у другој половини септембра, да увери бугарског краља у своје добре намере. У пратњи краљице Марије и министра спољних послова, Б. Јевтића, дошао је у Софију, што је повољно одјекнуло у балканским земљама, нарочито у Турској, а посебно неповољно у Италији.

На симболичком нивоу, убиство краља Александра и Луја Бартуа у Марсеју, било је тужно сведочанство о опадању француско – српских односа, које је пратило опадање значаја Француске као велике силе, и улазак Француске у период „понора“, како је француски историчар међународних односа, Жан Батист Дирозел, назвао француски положај за време II светског рата³⁴.

➤ Бугарска и ВМРО

Бугарска влада на челу са Радославовом до краја лета 1915. године вага за коју страну да се определи у Великом рату. Занесена немачким ратним кредитом, обећањем да ће добити Македонију, централну Србију и нове границе на уштрб Османског царства, Бугарска прилази централним силама. Уговором о савезу са Немачком и Аустроугарском у Софији од 6. IX 1915. године, Бугарској су обећане територије Србије уз могућност стицања и румунских и грчких територија. Послератна

³³ Симо Ц. Ћирковић, *Марсејски крст краља Александра*, Београд 2014.

³⁴ Станислав Сретеновић, *Француско – српски односи у XIX и XX веку*, Београд 2009.

ситуација је доста другачија од бугарских снова. Као једна од поражених у Великом рату, губи своје територије у Македонији у корист Краљевине СХС и Грчке. Ревизионизам буја на њеном тлу. Зато подгрева предратно стање са својим суседом.

ВМРО је охраброван држањем бугарске владе да терорише пограничне делове југословенске државе. Од 1920. до 1934. године усмртили су стотину и осамдесет и пет особа, што насумичним паљбама, што паљењем кућа и амбара. У том временском интервалу активисти су четири стотине и шездесет пута упали на територију Југославије, извршивши шездесет и три атентата и бројна малтретирања. Године 1930. бугарског пуковника Маринополског, који је био противник ВМРО-а, ови активисти су заробили, мучили и натерали га да изврши самоубиство. И ова акција терориста је прошла без интервенције бугарске владе. Југославија је улагала велики новчани капитал у обезбеђивање границе са Бугарском. Красила ју је бодљикава жица и бројна стража која је пропуштала само путнике из Југославије. На ово се трошило милион и двеста хиљада динара годишње. Бугарима се нису издавали пасоши, а бугарској трговини се није могло наћи место у југословенској држави. После увођења диктатуре, ВМРО стиче нове пријатеље у Павелићу и усташама, који су често боравили у Бугарској, али и у све потребнијим логорима по иностранству.

Бугарска је касније оптужила чланице балканске Антанте да су 17. III 1934. године потписале у Београду и тајни протокол о заједничком вођењу борбе против оружаних банди које је Бугарска подржавала, као и да су се договориле да се по потреби изврши и потпуна или делимична окупација Бугарске. Постојање таквог протокола до данас није утврђено. До јуна 1934. године, Немачка је показивала одређену жељу за зближавањем Југославије и Бугарске, тако да је краљ Александар у другој половини септембра посетио Софију, што је повољно одјекнуло у свим балканским земљама. Ово настојање Немачке да приближи Југославију и Бугарску представља, у ствари, израз жеље за разбијањем свих савеза који су се ослањали на Француску.

Опрезност коју је усвојила британска дипломатија према склапању балканског гарантног пакта била је условљена и држањем Бугарске. Посланик у Софији извештавао је почетком новембра 1925. године да ни бугарска влада, нити ко други у Бугарској, неће озбиљно прихватити идеју о балканском гарантном пакту док не буду добијене сатисфакције у погледу положаја мањина и изласка на Егејско море. Пошто је у исто време Нинчић изјавио Кенару да никакав пакт није могућ све док бугарска влада не распусти ВМРО и не одрекне се својих аспирација према „српској“ Македонији, балкански пакт је изгледао као маштарија. Паралелно са акцијом склапања балканског пакта, британска дипломатија је настављала и акцију за Средњоевропски Локарно. Тим поводом је посланик у Београду, Кенар, писао да је дошао до закључка да је, ипак, лакше постићи склапање гарантног пакта на Балкану, јер мађарске ревандикације према Трансилванији и Словачкој, као и италијанске сметње у Подунављу, чине реализовање средњоевропског пакта тежим. Он је увиђао и да на Балкану постоје велике тешкоће, као питање Македоније, солунске пруге и италијанско роварење, али је сматрао да ови проблеми могу бити лакше превазиђени. Сугерисао је да треба ићи

поступно и да би најбољи курс био ако се најпре постигне споразум између Југославије и Бугарске, јер би њему врло брзо приступила Румунија, а онда би за Грчку и Албанију било тешко да остану по страни, осим ако не буду заведене од Италије.

Италијанска влада је подстицала терористичку активност ВМРО-а и тиме изазивала заоштравање југословенско – бугарских односа, при чему се у питању Македоније стављала на страну бугарске буржоазије. Кад је 11. VIII 1926. године дошло до улагања заједничке протестне ноте бугарској влади од стране Југославије, Грчке и Румуније, у којој је тражено распуштање терористичких организација, италијанска влада је саветовала Бугарској да се обрати Друштву народа, јер уложена нота, у суштини, представља претњу инвазијом³⁵.

После доласка на власт 19. V 1934. године, нова влада је усвојила спољнополитички курс, који је раније најавила. Јавно се декларисала за зближавање са Југославијом. Међутим, у основним питањима политика нове владе се није много разликовала од политике претходне владе. И она је задржала ревизионистички став према мировним уговорима. У зближењу са Југославијом су видели прилику да Бугарска омогући ревизију граница, пре свега у западној Тракији према Грчкој. Да би уклонио главну сметњу за зближење са суседом, деветнаестемајски режим је енергично наступио против ВМРО-а. У земљи је извршена измена административне поделе и у склопу тих измена ликвидирана је незванична држава у држави укидањем Петричког округа, као посебне административне јединице, у којем је дотле ВМРО Ванче Михајлова имала пуну слободу деловања. Михајловисти су били отпуштани из државне службе, водеће личности похапшене, а Ванчо Михајлов је морао да побегне из земље. Отишао је у Турску, која га је конфинирала на Принчевским острвима. Приликом ликвидирања ВМРО-а заплењена је велика количина оружја и муниције.

Односи између Бугарске и Југославије су почели да се побољшавају када је краљ Борис спознао да му југословенске царине и забрана кретања бугарске робе до лука свог суседа само штету праве. Лондон и Париз га саветују да је време за сређивање односа на Балкану. Уследиле су дипломатске посете, мада се од оне у септембру 1934. године Софији страховало. Распуштањем Македонског комитета и масовним хапшењем његових терориста, краљ Борис је све више покушавао да докаже да он нема никакве везе са њиховом акцијом. Изјавио је свом шефу државне безбедности уочи посете краља Александра да ће просвирати себи метак кроз главу, догоди ли се шта, како би доказао да он нема ништа с тим.

Македонски револуционари су упадали на југословенску територију, што је уливало непријатности у односе Срба и Бугара. Петрички округ у Бугарској био је у рукама активиста ВМРО-а, у којем је обитавало десетак хиљада њених чланова. Пашићева влада је условљавала бугарску владу, када је Стамболијски требало да посети Београд, тако што је тражила да се нешто предузме против ВМРО-а. Стамболијски је активисте називао „словенским Ирцима“. У Бугарској је 1923. године,

³⁵ Живко Аврамовски, *Балканска Антанта (1934-1940)*, Београд 1986.

уз помоћ ВМРО-а и Војне лиге, власт преузела опозиција, а тело Стамболијског је масакрирано бачено у Марицу.

Када је Михајлов давао последњи интервју у животу, порекао је учешће Немачке, или СССР-а у марсејском атентату.

➤ **Анте Павелић и усташе**

Усташки покрет вуче корене из Хрватске странке права и њеног оснивача, Јосипа Франка. Програм странке је подразумевао издавање Хрватске из Југославије. Огранком странке у Бечу управљао је барон Стјепан Саркотић, а оним у Будимпешти син Јосипа Франка, Иво. Анте Павелић је руководио пословима у Загребу и залагао се за формирање терористичке организације. Барон Саркотић је са Иваном Перчевићем у Бечу створио прибежиште за бегунце из Краљевине СХС. Мачек се удружио с франковцима, који су били одговорни за убиство Тонија Шлегела, монархисте и великог славенофила. Мачек није ни осетио да својом пасивношћу губи утицај, док га франковци стичу. Шлегела је убио Мијо Бабић, који овим убиством постаје први политички терориста. Симо Ћирковић сматра да Павелић није био умешан у ову акцију, јер је тек два месеца био у емиграцији и тек је успостављао контакте³⁶. У време Шлегеловог убиства у Хрватској нико није знао за усташки покрет. Једино је тајанствени Владета Милићевић приметио Павелићеву емигрантску групу.

Павелићев први контакт са Римом догодио се 1927. године при његовом повратку из Париза, где је ишао на Конгрес градова као представник града Загреба. На путу у Париз се, у Бечу, састао са групом бивших аустроугарских официра, Стјепаном Саркотићем и Иваном Перчевићем који су га најавили италијанској влади. Павелић је за сарадњу са Мусолинијем био спреман да плати италијанским утицајем на Хрватску и територијама ослобођене Хрватске. Исте године, Павелић је дошао у контакт и са ВМРО бранећи њене чланове на процесу у Скопљу. Доспео је у милост Ванче Михајлова³⁷.

Павелић користи узаврелу ситуацију око пуцњаве у Скупштини, 1928. године, и почиње да окупља омладину под плаштом спортског друштва „Хрватски Домобран“. Ово су били први дани усташа. Завођењем шестојануарског режима дошло је и до оживљавања сепаратистичких снага у Хрватској и Македонији. Одмах по проглашењу диктатуре земљу је напустио Анте Павелић, адвокат и народни посланик Хрватске странке права, родом из Брадине, који ће у емиграцији организовати терористичку

³⁶ Симо Џ. Ћирковић, *Марсејски крст краља Александра*, Београд 2014.

³⁷ Богдан Кризман, *Павелић и усташе*, Загреб 1978.

делатност усташа³⁸. Био је успешан адвокат, који је у то време имао тридесет и девет година и, који је као вођа Хрватске странке права био посланик у југословенском парламенту од 1921. године као један од њена два члана из Загреба. Пре њега из земље су пребегли у Аустрију Густав Перчец, главни секретар Хрватске странке права, и Бранимир Јелић, који је водио правашку омладину. Бранимир Јелић је енергично регрутовао нове чланове у Латинској Америци. Из Беча је Павелић прешао у Мађарску, а одатле преко Румуније стигао је у Софију, где је био свечано дочекан. У Бугарској Павелић се сусрео са Иваном Ванчом Михајловим, вођом реакционарног дела ВМРО-а. У исто време дошло је у Македонији до појачане делатности пробугарских елемената под видом борбе за њену аутономност. После посете Цариграду, Павелић се упутио у Италију. Мађарска и Италија су прихватиле и помогле организацију усташа. Павелић је у Бугарској имао неколико јавних наступа са водећим члановима ВМРО-а Ванча Михајлова, организацијом која се борила за обарање југословенске власти у Македонији. „Ми се не можемо борити против тих шумских бандита са молитвеником у рукама“, рекао је Павелић маси присталица ВМРО-а у Видину и Софији. „После светског рата многи су веровали да ће завладати мир... Али, какав је то мир кад су Хрвати и Македонци у ропству? Ова два народа су поробљена због једне велике лажи – да Срби живе у Македонији и Хрватској и да су Македонци Срби... Ако себи будемо везали руке и чекали да нам цивилизован свет помогне, наша деца ће умирати у ропству. Ако желимо да наша домовина буде слободна, морамо да одвежемо руке и кренемо у битку“³⁹. Павелићев позив на насилно рушење Југославије и на сецесију хрватских земаља, довео је до тога да га суд у Београду у одсуству осуди на смрт због велеиздаје. С обзиром на то да је био персона non grata у Аустрији, Павелић је изабрао Италију за место свог прогонства. Уз финансијску помоћ италијанске владе, Павелић је основао два главна логора, у Мађарској и у Италији, за обуку чланова своје нове организације по имену УХРО (Усташе – Хрватска револуционарна организација). Усташама су почели да прилазе људи из емигрантских заједница у Северној и Јужној Америци, као и из земаља западне и средње Европе, али и незадовољни Хрвати из Југославије.

Павелић је симпатисао фашизам и његову организацију коју је желео да примени и на свој усташки покрет. Активност усташког покрета у Италији је у потпуности зависила од Мусолинијевог тренутног односа са Југославијом, јер га је Мусолини користио као притисак на краља Александра. Министарство унутрашњих дела Италије је надзирало усташе и примало је упутства од Министарства иностраних послова. Но, усташки покрет у Хрватској је јачао. Од 1929. године италијанска влада је финансирала све усташке организације на тлу Италије, што ју је коштало две стотине хиљада лира месечно⁴⁰. Генерални инспектор Министарства иностраних послова Италије, Ерколе Конти, старао се о усташким емигрантима, којима је налазио смештај. Основани су и

³⁸ Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918-1988*, Београд 1988.

³⁹ Миша Глени, *Балкан 1804 – 1999*, Београд 2001.

⁴⁰ Енес Милак, *Италија и Југославија 1931 – 1937*, Београд 1987.

ушташки логори – Бовињо, Липари, Бреша. Павелић је добијао помоћ и од приватних лица. Његов „Главни ушташки стан“ налазио се, прво, у Торину, па у Болоњи⁴¹. Павелићу је додељена вила близу Песара и италијански пасош на име Антоније Сердар. У интересу му је била и пропагандна делатност, како би заинтригирао хрватске раднике у Западној Европи и Америци, али и хрватску опозицију у самој Хрватској под окриљем Мачека. Канал, којим су пропагандни материјал и оружје убацивани у Југославију, ишао је преко Задра и Ријеке. Крајем 1931. и почетком 1932. године у Бовењу, близу Бреше, формирано је прво ушташко језгро, које је убрзо премештено у Борго Вал ди Таро, па потом у место Барди, и имало је највише петнаестак чланова заједно са Мијом Бабићем и Звонимиром Поспишилом. Штампали су лист „Усташа“. Приступило се и војној обуци. Трст, Ријека, Задар и Ластово били су важни ушташки пунктови. Павелићу је сметња у остварењу циљева био краљ Александар, тако да је одлучено да се поради на његовом убиству. У Италији је ушташка група била најбројнија; састојала се од четири стотине до пет стотина наоружаних и униформисаних присталица окупљених око Павелића. Највише их је било средином тридесетих година и то око пет стотина. Други огранак водио је у Мађарској, у логору Јанка Пуста, Павелићев сарадник Густав Перчец, који се у Мађарској сретао са пуковником Георгом Петричевићем, капетанима Штефаном Валеријем и Иштваном Мартоном. Петричевић му је био веза са Хортијем и материјалном помоћи, лажним пасошима. У Јанка Пусту је стално живело двадесет пет до тридесет људи. „Регрути смрти“ на Јанка Пусту вежбају и раде на 50км² шуме и ливада. Густав Перчец командује логором, а мађарски мајор, Рудолф Клар, помаже му да се одржи као управник. План обуке у ушташким логорима обухватао је групе од дванаест до осамнаест људи. Усавршавали су руковање аустријским пушкама. Свакодневно су вежбали и бацање бомби⁴².

Аутор Ален Робертс говори о Јелки Погорелец, о томе како ју је Перчец отерао после побуне на Јанка Пусту и бекста у Будимпешту, где је нашао нову љубавницу⁴³. Са Перчецом у логору борави и она, као његова милосница. Због Перчецове обести, некада верна Јелка, окреће се тајној мрежи Владете Милићевића. Павелић је већи број следбеника пребацио на Јанка Пусту 1931. године, салаш уз Драву и границу са Југославијом. Хорти је подржавао усташе, јер је очекивао да ће се слободна Хрватска ослањати на Мађарску. Јелка Погорелец открива Оребову мисију пре бекства са Јанка Пусте. Бежи у Загреб, где објављује своје мемоаре о луксузном Павелићевом и Перчецовом животу, а бедном стању њихових следбеника и њиховим неподношљивим данима, о умешаности Мађарске и Италије у финансирање овог терористичког покрета. Почетком 1934. године Перчеца је ушташки покрет осудио на смрт због многих информација које је Јелка објавила годину дана пре. Убио га је лично

⁴¹ Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић I-III*, Београд 2002.

⁴² Милан Богојевић, *Жртва завере*, Београд 2019.

⁴³ Allen Roberts, *The turning point: The assassination of Louis Barthou and King Alexander I of Yugoslavia*, St. Martin's press 1970.

Павелић са три метка у затвору у Болоњи. Ерколе Конти је присуствовао овом кажњавању. Павелић је дошао главе и Јелки и њеној сестри Марији за време НДХ. Мучене су и убијене⁴⁴.

Тешко је било врбовати Хрвате код куће, па се Павелић окренуо Хрватима у емиграцији, који су били у материјалним неприликама у време кризе 1929. године, па су из очаја приступали организацији. Заклетва се одвијала у мрачној соби, где би положеник размишљао у самоћи неко време, док му се не би придружила два мушкарца, кум и вођа будуће групе⁴⁵. Заклетва се полагала са подигнута три прста десне руке над крстом, два прекрштена пиштоља и голим бодежом. У логорима су шпијунирали једни друге. Смртном казном је кажњаван било какав вид побуне. На врху усташке организације стајао је Главни усташки табор са поглавником на челу. Испод Главног усташког табора долази Обласни одбор, па Окружни одбори, и на крају Месне организације. На самом почетку, усташе су биле изузетно мала група. Она није била замишљена као масовни покрет већ као кадровска организација, чији је главни циљ да изазива нестабилност користећи насиље. Они који су долазили у логоре за обуку наводно су били припадници елитних борбених снага, којих је почетком 1934. године било око пет стотина. Обучени у сиве униформе, носили су капе које су, да иронија буде већа, личиле на шајкаче. Усташке капе су, међутим, биле посебно скројене да покрију лице војника.

Нека од дела усташа су убиство главног уредника „Новости“, Тонија Шлегела, подметање експлозива по возовима и пругама, „Велебитски устанак“, када су усташе нападе полицијску станицу у селу Брушани. Делатност усташа до септембра 1932. године заснивала се на мањим упадима у Југославију. Тада је одлучено да се предузме већа акција у виду устанка. Преко Задра су усташе упале на југословенску територију, али њихова акција није имала одзива. Дошло је до неуспелог „личког“ устанка. Уз помоћ Италије једна усташка група је септембра 1932. године напала жандармеријску постају у подвелебитском селу Брушанима, очекујући да ће сама њихова акција довести до устанка народа против власти Краљевине Југославије. Мусолини је очекивао да ће најзад доћи до распада „версајске творевине“. Комунисти су позвали народ на устанак, да помогне националним револуционарима у борби против краљевске диктатуре, али безуспешно. Комунисти су знали да су присталице Павелића у служби фашистичке Италије и Хортијеве Мађарске. Тада се Павелић одлучио за борбу из заседе. Први задатак био је атентат на краља, за који је и Мусолини дао пристанак, а на његовом се планирању радило целе 1933. године. Задатак за извршење атентата при краљевој посети Загребу децембра те године добио је рибар са Корчуле, Петар Ореб, који је обучаван у логору Боргаторо, југозападно од Парме. Обећано му је пет стотина хиљада динара по успешном обављању задатка⁴⁶. Није

⁴⁴ Симо Ц. Ћирковић, *Марсејски крст краља Александра*, Београд 2014.

⁴⁵ Милан Богојевић, *Атентат 1934*, Београд 2014.

⁴⁶ Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, Завод за уџбенике, Београд 2010.

сачувана ниједна Оребова фотографија⁴⁷. Био је ванбрачно дете једне сељанке са Корчуле. Од тешког сељачког рада више му се свиђало кријумчарење преко Ластова и Задра за Југославију, и обрнуто. Тако је дошао у ситуацију да преноси и оружје за терористичке организације. Био је ухваћен у трговини оружјем, али успева да побегне право у загрљај усташама. Подршка у атентату му је био Иван Херничкић, обучаван у мађарском логору. Јосип Беговић, студент шумарства, овој двојци је обезбедио стан при њиховом приспећу у Загреб 11. XII 1933. године. Атентат у Загребу организовао је Перчец, па је Јелка Погорелец пренела информације служби безбедности – личне описе и имена атентатора, адресу скровишта у улици Штос број 4, где се крио други део терористичког тима са Беговићем⁴⁸. Покушај није успео, јер је Ореб увидео да се неће извући из масе људи на Јелачићевом тргу. Требало је да Ореб баци бомбу на краљев аутомобил. Предомислио се, и Беговић и он су провели вече у убеђивању да треба покушати и сутрадан. Полиција их је већ тражила на адреси Штосовој број 4. Кад се полиција вратила сутрадан ујутру, пронашла је тројицу усташа у стану, Ореба, Беговића и његовог ујака Подгорелца. Ореб је устрелио оба полицајца. Ђурчић је убијен, док је Лечић, тешко рањен, успео да ухапси Подгорелца и Беговића. Ореба је ухватила жандармеријска патрола из Велике Горице, пошто је прешао Саву на свом путу ка Мађарској са неком групом чергара. Краљу Александру је 18. децембра јављено да је планиран атентат и да су атентатори дошли преко Трста из Италије. То га је навело да у јануару следеће године састави тестамент. Шеф загребачке полиције, др. Враговић, био је у дослуху са усташама, јер је на оне што су се крили у Загребу послао само једну полицијску јединицу и то са закашњењем. Краљ је наредио јавно суђење Оребу, како би се свету показала спољна политика Италије и њене везе са терористима. Полицијска истрага довела је до усташких логора у Мађарској, па је југословенска влада апеловала на Друштво народа, због подршке терористима од стране мађарске владе. Југословенска полиција је прикупила доказе и о умешаности италијанских власти. Мусолини је и даље пружао подршку усташким логорима за обуку. Он је једном француском дипломати у Риму рекао: „Југославија не постоји. Она је хетерогени конгломерат који сте ви скрпили у Паризу“. Мусолини је волео да понавља како се Југославија налази на ивици провалије. Насиље које је обележило прве три године монархистичке диктатуре убедило га је да је пропаст Југославије само питање времена. Мусолини је желео да буде сигуран да ће он, када се то деси, имати контролу над великом Хрватском, која је, био је убеђен, требало да се роди из пепела Југославије.

У Бугарској је нова влада Кимона Георгијева, пројугословенски опредељена, разбила ВМРО, запленила њихову имовину, а Иван Михајлов је напустио земљу. ВМРО се никада више неће обновити као легална организација. Утицај ВМРО-а у Пиринској Македонији је био веома велики, јер се радило о снажној терористичкој организацији;

⁴⁷ Милан Богојевић, *Жртва завере*, Београд 2019.

⁴⁸ Милан Богојевић, *Атентат 1934*, Београд 2014.

о њој говоре као о организацији „за извоз терора“ која је у страху држала своје сународнике. Огресли од раније у тероризму, припадници ВМРО-а се могу узети као васпитачи усташа, којима је још, као што наводе неки писци, недостајало храбрости какву су имали њихови инструктори, па и први извршиоци атентата који се сматрао највећом светском провокацијом у том периоду, какво је било убиство Александра Карађорђевића. Симбиоза ВМРО-а и усташа у антијугословенским акцијама је неспорна, али су први извршиоци потицали из редова организације Михајлова, као што показује случај Владимира Георгијева⁴⁹.

Оно што ни Комунистичка Партија, ни усташе нису знали, били су тајни преговори које су „италијански господари“ водили са краљем Александром почетком 1930-тих. Краљ је био изузетно заинтересован да поправи односе са Мусолинијем, јер су последице велике економске кризе појачале националне и друштвене промене у земљи. Александру Карађорђевићу је била потребна Мусолинијева помоћ да угуши усташке активности, да оживи југословенску трговину са иностранством, али и зато што је Француска, дугогодишњи савезник Београда, започела процес приближавања Италији и вршила притисак да и краљ учини исто. Када је, међутим, у децембру 1933. године, откривена завера са циљем да се у Загребу изврши атентат на краља на његов рођендан, Александар је прекинуо све преговоре са Италијанима. „Јуче сам примио писмо од Мусолинија“, викао је у присуству Мештровића у гневу, „у ком ме уверава у своје искрене намере да успостави пријатељске односе са нама; с једне стране ми шаље писмо, а с друге ми истовремено шаље убицу да ме убије“⁵⁰! После нешто мање од годину дана, октобра 1934. године, по доласку у Марсеј у државну посету Француској, краљ је заиста убијен. Тај атентат, у којем је погинуо и француски министар иностраних послова, Луј Барту, био је најсензационалнији и најтрагичнији догађај те године у Европи. Иако нема јасних доказа о умешаности италијанске владе у убиство, Рим није ни покушао да обузда усташки тероризам. Две године пре убистава у Марсеју догађаји на међународној сцени почели су да се развијају у неочекиваном смеру. Главни Мусолинијев противник више није била Француска, већ нацистичка Немачка.

Почетком августа 1934. године у хотелу „Континентал“ у Риму састали су се Павелић и Ванче Михајлов. Договарали су место и учеснике атентата. Одлучено је да то буде при краљевој посети Француској, а не Бугарској, да не би страдао и бугарски краљ Борис. Павелић је за вођу групе одредио Еугена Кватерника, а Анту Годину за његовог заменика. Кватерник је био усташки представник у Берлину у сталном контакту са Министром иностраних послова Немачке, Алфредом Розенбергом. Извршилац атентата пронађен је у Величку Георгијевом Керину, или Влади Черноземском. Овај прекаљени убица имао је иза себе неколико атентата. Био је близак Павелићу као његов телохранитељ. Најважније припреме вршене су у

⁴⁹ Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918-1988*, Београд 1988.

⁵⁰ Иван Мештровић, *Успомене на политичке људе и догађаје*, Загреб 1969.

Мађарској, у Нађ Кањижи, где су одабрани остали учесници: Мијо Краљ, Иван Рајић и Звонимир Поспишил⁵¹. У терористичком логору Јанка Пуста коцком су одређена ова три човека за пут у Француску. Било је то уз помоћ црних и белих куглица у стану који је изнајмљивао Густав Перчеџ. Мијо Бзик их извлачи. Почиње балотажа. Срећни су били добитници црних куглица. Рајић је у мађарски логор дошао из Сао Паола, где га је регрутовао Бранимир Јелић. Изабранима је саопштено да крећу за Цирих, где ће их чекати особа која ће водити операцију и коју без поговора морају слушати. За пут су добили мађарске пасоше на имена Јозеф Север, Јанош Бомбај и Иштван Ингар – Сунгар, које је требало да спале у Швајцарској⁵². Тројка није била сигурна у то шта им је задатак. У Будимпешти су добили пасоше, па су се потом састали са Кватерником, сада под именом Егон Крамер, на железничкој станици у Цириху, до које су путовали Беч Експрес-ом заједно са агентом из Србије, који је обавестио југословенску владу о сумњивим лицима која су се упутила ка Француској. Југословенска влада није придавала значаја овој висти. У Швајцарској је Кватерник разменио лире за франке, како усташе не би биле ухваћене са италијанском монетом, и уз себе је имао једног Бугарина, Керина Георгијева, који се представио као Рудолф Сук. Само је Кватерник знао Георгијевљев идентитет. Придошле усташе Кватерник поздравља са: „За дом“, на шта добија одговор: „Спремни“. Из Цириха их је Кватерник одвео у Лозану, купио им нова одела, шешире и сатове, и спремио за пут преко Женевског језера на територију Француске, где су успешно пристигли под претпоставком да су туристи. У Тонону су добили нове пасоше, чехословачке, и карте за Париз. Изашли су из воза у Фонтенблоу, четрдесет километара од града, и упутили се у Париз аутобусом подељени у две групе, док Кватерник наставља пут сам. Кватерник је претпоставио да полиција тражи сумњивце, па је одлучио да се аутобусом ушуњају у Париз. Још им је у возу изложио задатак, пише Симо Ђирковић, за разлику од других историографа, који су мишљења да група није знала шта им је задужење. Једна група треба да изврши атентат у Марсеју, а ако тај покушај не успе, друга група ће чекати краља у Паризу код хотела „Кријон“, где је Александар Карађорђевић требало да одседне. Сместио их је у различите луксузне хотеле, сматрајући да полиција убице тражи само по забаченим четвртима. Рајић и Черноземски одседају у хотелу „Регина“; Краљ и Поспишил су у соби број 505 у хотелу „Палата Д'Орсеј“. Кватерник дознаје да Паризом крстаре Симоновић и Милићевић у потрази за усташама. По доласку их је извео у биоскоп у јужном делу града, па на вечеру у ресторан на Ке Д'Орсеју, недалеко од зграде где се Луј Барту бавио последњим детаљима краљеве посете. Тамо их је упознао са извесним Пјером, који је требало да га замени, ако се ствари не буду одвијале по плану. Марија Вудрачек и Анте Павелић, под именом Петар, такође су пристигли у Париз, пише амерички аутор, Алан Робертс. Такође, наводи да су неки француски полицијски агенти били Мусолинијеви плаћеници, који су информисали Павелића о обезбеђењу

⁵¹ Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић, Завод за уџбенике, Београд 2010.*

⁵² Симо Ц. Ђирковић, *Марсејски крст краља Александра, Београд 2014.*

краљевог путовања. Постојала је и француска фашистичка организација, којој је сметао Луј Барту. У хотелу Света Ана у Паризу, рецепционер је уписао у листу гостију привлачну Марију Вудрачек, рођену 14. X 1910. године у Трсту, као чехословачку држављанку, и њеног мужа Јана. Пар је са собом имао четири мања кофера од жуте коже, који су, по сведочењу собарице, били веома тешки⁵³. Донели су оружје из Италије. Керин и Краљ су са Кватерником пошли за Авињон 6. октобра, како би деловали у Марсеју, док су Поспишил и Рајић остали у Паризу с намером да проуче терен Версаја и да дејствују тамо, у случају да марсејска замисао пропадне. Сутрадан за њима крећу Вудрачекови са коферима. Мужу се тада губи траг, његов задатак је завршен. Пренео је кофере из Париза. Черноземски је путовао под именом Петар Келеман, а Краљ под именом Силвестер Мали. Сви су одсели у Ексу, одакле су атентатори аутобусом кренули у извршење задатка са четири револвера, четири бомбе и муницијом, које су им дали Пјер и „Лиџа Плавка“. Краљ је требало да буде дистракција бацањем бомби, док Владо не побегне после атентата. Почели су Француском да круже гласови о томе како би се краљ Александар могао искрцати у Тулону, који је безбеднији по њега. Черноземски се распитује по Тулону, али нема вести о краљевој посети. Осмог октобра припреме за атентат су ушле у завршну фазу. Групица је са Маријом Вудрачек отпутовала за Марсеј ради детаљног проучавања маршруте, којом је сутрадан требало да прође краљ Александар, од Старе луке, преко Авеније Канебијер и улице Сен Фереол до Префектуре. Прошли су је пешице да би нашли погодна места за пуцање на краља. Кватерник се одлучио за место пред Палатом Берзе. Ако до атентата не дође ту, као алтернатива изабран је угао Авеније Канебијер и улице Сен Фереол. На том месту требало је да дежура Мијо Краљ. Тек им је тада речено да треба да изврше атентат, тврди В.К. Волков⁵⁴. Георгијев добија наређење да убије краља Александра, док Краљ бацањем бомбе у масу треба да изазове пометњу и обезбеди одступницу. То вече су се терористи вратили у Екс да разраде завршне детаље, где их Кватерник напушта и одлази у Швајцарску, у којој ће имати изванредан алиби. Георгијев и Краљ су од Вудрачевих, који су боравили у хотелу „Црна Обала“, добили по два револвера, један „маузер“ и један „валтер“, и по једну бомбу. По наређењу су, 9. октобра, око два поподне, пристигли у улицу Ла Канебијер у Марсеју, где су се стопили са масом која је очекивала свечану поворку. Вудрачекови су већ у то време били далеко и траг о њима се губи. Привлачна Марија је отпутовала са лакоћом носећи своје жуте кофере.

Префект Марсеја је забринут због краљеве посете, јер сматра да је Марсеј опасан град и да се на обезбеђење истог није уложило много труда. Барту је инсистирао на отвореном аутомобилу, како би народ видео свог пријатеља, југословенског краља. Систерон из Службе безбедности уклонио је мотоциклисте као заштиту поворке. И тако је француски пријатељ био рањив и незаштићен. У гаражи „Матен“ пронашли су један црно обојени „Делаж“ на којем се отвара кров изнад задњег седишта и који је

⁵³ Симо Ц. Ђирковић, *Марсејски крст краља Александра*, Београд 2014.

⁵⁴ В.К. Волков, *Убиство краља Александра, Хитлерова завера*, Београд 1983.

служио као такси возило⁵⁵. У том аутомобилу је погинуо један путник приликом судара. Возило већ најављује несрећу. Систерон постојеће претње о атентату олако схвата. И Черноземски је био изненађен slabим обезбеђењем поворке у Марсеју. Београдска полиција је благовремено доставила обавештење југословенском посланству у Паризу да постоји могућност атентата од групе Павелић-Перчевић. Југословенски органи безбедности су понудили да учествују у обезбеђењу, али Французи су их одбили⁵⁶. Поспишил и Рајић су без икаквих информација безнадежно чекали Кватерника и његове инструкције у Паризу. Чини се да су Кватерник и Вудрачекови усташе оставили на милост и немилост француске полиције. Није им обезбеђено уточиште за после атентата, нити су им дате инструкције, ни план бекства. Добили су само новац и компасе, пише Волков. Терористи су стигли аутобусом у Марсеј 9. X у 14⁰⁰. Георгијев је био прибран и спреман за извршење задатка, док је Краљ био нервозан. Чини се да су Георгијеву за партнера одредили најнеспособнијег од свих понуђених терориста. Пролетала му је кроз главу могућа опасност по све присутне у гомили. Изгубљен је и уплашен. Покушао је да одврати Георгијева од извршења задатка, али је овај већ увелико био спреман; спреман чак и на то да Мију Краља убије, ако га не буде следио. Черноземски је хладан и прибран. Искаче из гомиле, вичући на француском „Живео краљ“, и без проблема приступа краљевом аутомобилу. У 16²⁰ одјекнули су смртоносни пукњи по краља Александра и Луја Бартуа, после којих је уследила и смрт Георгијева. Унакажено тело Черноземског је касније однето у марсејску канцеларију службе безбедности. Код њега је нађен чехословачки пасош на име Келеман, хиљаду и седам стотина франака, две бомбе, „валтер“ и „маузер“. На бомбама, које су нађене код њега, било је урезано слово У. Тршћанска фирма Анђелини-Бернардон наводи да је коришћено оружје продато још 18. VIII 1932. године. У књизи продаје трговац је, некако, пропустио да упише име купца. Мијо Краљ је искористио прилику и изгубио се у маси, и потом побегао у Екс-ен-Прованс у хотел у којем је боравио последњих дана. Власница хотела у Ексу, госпођа Обер, посведочила је да је Краљ унезверено улетео у хотел тог дана око 18 часова. Он је тврдио да се то догодило у 16³⁰, како би имао алиби. Нешто после 19 часова напустио је хотел. Укрцао се на воз за Париз. Ухваћен је у близини шуме у Фонтенблоу, после неколико дана лутања. Признао је све Симоновићу, начелнику јавне безбедности Министарства унутрашњих послова Краљевине Југославије. Очекивао је да ће се неко од сарадника појавити. Како се то није догодило, одлучио се за повратак истом путањом којом је и дошао. Изазвао је сумњу на железничкој станици у Фонтенблоу, на коју су, по пријави, реаговали агенти из Париза. После покушаја бекства, Краљ је ухваћен. Није имао много шта да саопшти француској полицији. Поспишил и Рајић су на улицама Париза, чекајући Кватерника, дознали за извршени атентат. Постало им је јасно да је то био њихов задатак у Француској. Како је задатак

⁵⁵ Симо Ц. Ћирковић, *Марсејски крст краља Александра*, Београд 2014.

⁵⁶ Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, Завод за уџбенике, Београд 2010.

извршен, требало је наћи безбедан излаз из земље. Упутили су се ка Швајцарској. На путу су грешком изашли из воза на станици у Тонону, уместо у Евијану, где су и ухапшени у хотелској соби, 11. X 1934. године.

Пошто се распад Југославије, како је мислио Мусолини, после атентата у Марсеју није догодио, почело се са опраштањем од усташа. Павелић и Кватерник су затворени, а усташе су пребачене на острво Липари⁵⁷.

Владета Милићевић је био југословенски представник у Интерполу и посветио је свој рад раскринкавању усташке организације. Пратио је дешавања на Јанка Пусти током 1932. године. Помогао је инфилтрирање Марије Погорелец, чија је сестра Јелка живела у логору са Перчецом. Перчецу је Јелка Погорелец дошла главе. У загребачким „Новостима“ октобра 1933. године објавила је низ чланака о Јанка Пусти, Перчецу и усташама. Као последица дошло је до предаје управе над логором Вјекославу Сервацију. Касније, када је Павелић основао НДХ, усташе су пронашле Јелку у Сарајеву и спровеле је у Загреб, где је мучки убијена због издаје, као и Перчец 1934. године. Милићевић је детаљно припремио своју мисију по Француској. Обавестио је француске власти о могућности атентата на краља од стране усташа. Достављене су им и фотографије могућих атентатора. Французи су надмено одреаговали, јер им није пријало подучавање од стране госта. Најдрагоценији извори службе безбедности били су Јелка Погорелец, Петар Грубер и Владимир Сакс. Петар Грубер је у Југославији био уз Прибићевићеве демократе док Прибићевић није отишао у Чехословачку и Француску после скупштинске драме 1928. године. Грубер одлази у Беч 1931. године, где покушава да ступи у контакт с Павелићем којем је био интересантан као једини Србин у усташком покрету, због чега је брзо напредовао до врха организације. Владимир Сакс је обавестио Владину канцеларију о планираном атентату у Марсеју, али је писмо прочитано тек после убиства. Потписано је било са „Пријатељ“⁵⁸. Милићевић је спречио експлодирање бомби у југословенским возовима. Пут га је довео до Антуна Године, који је за време НДХ био у Павелићевом обезбеђењу. Година је у дослуху са Корлеонеом производио и кријумчарио опијум из фабрике у Скопљу преко Југославије до Сплита. Милићевић га је уценио да му одаје све тајне усташа. Тако је и сазнао за планирани атентат у Марсеју. Имао је информацију да се са атентатом неће покушати приликом краљеве посете Софији, како случајно не би страдао и краљ Борис и како се не би отежао живот присталицама ВМРО-а у Бугарској. Целокупни тим је састављен; убиство је организовао Еуген Кватерник; Година је био задужен за транспорт оружја; Черноземски извршитељ у Марсеју заједно са Краљем; Поспишил и Рајић у Паризу, а у Лондону, као резерва, Андрија Артуковић. Милићевић је све ове податке предао Живојину Лазићу, Министру полиције Краљевине Југославије⁵⁹. На основу добијених докумената открио је ко је мистериозна Плава дама, Марија Вондрачек (Вудрачек). То је била Стана Година, док је Пјер – Петар био

⁵⁷ Богдан Кризман, *Павелић и усташе*, Загреб 1978.

⁵⁸ Милан Богојевић, *Атентат 1934*, Београд 2014.

⁵⁹ Иван Миладиновић, *Кад говори мртав краљ*, Београд 2019.

Анте Година. Постоји још једна плава незнанка која, такође, гине у саобраћајној несрећи на граници између Француске и Шпаније у свом шевролету. Била је то „Бароница Брита“, којој ћу посветити неколико редова у једном од наредних поглавља.

Кватерник и Павелић ухапшени су у Торину. Кватерник је пуштен после три месеца. Павелић је провео осамнаест месеци у затвору у Торину, где је написао роман „Лиела Плавка“, у којем је дао неке податке о припремама и извршењу атентата. Живео је у Торину под именом Ђовани Суцикент. Наиме, француска полиција је утврдила да је оружје у Француску атентаторима донела једна плава жена, која се претварала да је у другом стању, па је тако заварала полицију. Њен идентитет није био утврђен. У своме роману Павелић о њој говори да је после атентата планирала да оде у Америку. Ни у другом издању романа из 1954. године није открио њен идентитет. Павелић у свом романсираном делу наглашава да је Лиела Плавка погинула у саобраћајној несрећи на домаку Ђенове, хрлећи у загрљај свом одабранику, како би се заједно упутили у Америку, далеко од свих проблема. Павелић пише да се „сестра Туга“ сурвала са литице у море. Конкретних информација о идентитету Плавке даме, ипак, није било⁵⁹.

Истрагом од неколико месеци се дошло до горе наведених података. Када је утврђено да су усташе учествовале у атентату, Француска се званично обратила Италији с молбом да ухапси Павелића и Кватерника и да их преда француским властима. Италија их је ухапсила, више да би их држала безбедним, јер је одбила молбу о изручењу. Одбијена је, чак, и молба Француза да њихов опуномоћеник присуствује саслушању ове двојице усташа. Одобрено је да француске власти могу да добију писмену верзију одговора на своја питања са овог саслушања. Французима је недостајала упорност. Када су добили негативан одговор, никада више нису покретали питање изручења Кватерника и Павелића. Француска није желела да заоштрава односе са раздражљивом Италијом. Никада на саслушањима није поменуто ни да је коришћено оружје италијанског порекла. Кватерник и Павелић су одрицали, не само учешће у атентату, већ и знање о постојању усташке организације. Владајући кругови Југославије су инсистирали на оптужби против усташа, док се Француска трудила да то ублажи. На француском суду улогу браниоца терориста добио је Жорж Десбон, изабран од стране хрватске емигрантске организације у Америци, из Питсбурга. Неки од доказа указују на то да је новац за одбрану долазио из Рима и Будимпеште.

Емигранти су делали по упутствима усташа. У Десбону, реакционару и браниоцу реваншистичких тежњи Мађарске и Бугарске, нашли су свог заштитника. Десбон је био у контакту и са ВМРО, а за време II светског рата био је посланик у Загребу у НДХ. Француска влада није хтела да улази у разлоге југословенског проблема са усташама, као ни италијанских веза са њима. Десбон је био спреман да говори о слабој активности француских органа безбедности, што је Француска покушавала да заташка.

⁵⁹ Анте Павелић, *Лиела плавка*, 2003.

Претили су му да више неће моћи да се бави адвокатуром. У Екс-ен-Провансу почело је суђење тројици усташа, 18. XI 1935. године, учесницима атентата у Марсеју. Град и зграда суда били су брижљиво чувани, да не би дошло до напада хрватских, или српских терориста. Да је, бар, свечана поворка у Марсеју била тако обезбеђена и чувана, до ове лакрдије од суђења не би ни дошло.

Десбон је уложио протест на могућност српског преводиоца и недоступност свих докумената оптужбе. Његова тактика била је да пролонгира суђење. Желео је да представи чин атентата као хрватску револуционарну борбу за ослобођење и независност. Покушао је, уз помоћ лекара, да докаже како је Мијо Краљ склон неурозама. По Десбону, краља Александра је са леђа убио метак једног од његових телохранитеља, јер није било могуће да метак Черноземског спреда остави рану на леђима⁶¹. Расправе у судници су довеле до исценираног удаљавања Десбона са случаја и забраном његовом бављењу адвокатуром. То је било наређење Министарства правосуђа. Усташе које је Десбон бранио, објавиле су штрајк глађу. Добили су новог браниоца са којим нису остварили сарадњу, и он је због немогућства прегледања две хиљаде и шест стотина докумената одустао од случаја. Ново суђење заказано је за фебруар 1936. године. У међувремену су изабрани нови судија и нови бранилац, париски адвокат Де Сент-Обана. Суђено је само тројици присутних усташа, Краљу, Поспишилу и Рајићу, док су имена Перчевића, Павелића и Кватерника једанпут поменута. Суд није хтео да излази из унапред испланираних оквира. На суд је позвано шездесет и шест сведока, углавном од стране одбране. Већина се није ни појавила. Саслушања нису довела до нових сазнања. Сводила су се на хвале Александру Карађорђевићу и повезивању оптужених са усташким логором у Јанка Пусту. Избегавало се помињање Павелића и Кватерника и улоге Италије у подржавању усташа. Тужилаштво је сву кривицу сваљивало на три присутна жртвена јарца, који су осуђени на доживотну робију и отплату судских трошкова. На посебној седници суда Кватерник, Павелић и Перчевић осуђени су на смртну казну, и овом пресудом је требало удовољити југословенском двору. Суд у Екс-ен-Провансу оставио је отвореним сва питања везана за атентат у Марсеју. Документа сакупљена за суђење садржала су доказе о подударности бомби, које су нађене код Георгијева, са бомбама које је производила италијанска фирма Е. Бреда у Милану⁶². Коришћене револвере марки „маузер“ и „валтер“ купила је тршћанска фирма А. Бернардон у Немачкој 1932. године. Ове информације нису поменуте на суду.

У историографији се воде расправе да ли су „усташе“ назив из прошлог века за устанике, или за припаднике терористичко – националистичке и фашистичке организације Анте Павелића. Знајући да је краљ Александар главна сметња усташким плановима, фашистичка Италија и усташе су га стално држале на мети атентатора. Очигледно је да су сматрали да би његовим нестанком дошло до рушења, или бар

⁶¹ Јован Качаки, *Краљеубиство у Марсељу*, Београд 2004.

⁶² В.К. Волков, *Убиство краља Александра, Хитлерова завера*, Београд 1983.

слабљења Југославије. Монарходиктатура у Југославији није успела да створи странку која би одговарала класичном типу фашистичке, односно националсоцијалистичке странке. Милитаристички чинилац је незаобилазан у анализи порекла и карактера овог режима, али и поред допунских терористичких, полувојних организација, није постојала партијска војска у смислу италијанског и немачког примера. Југославија се ослањала на парламентарне државе, Француску и Чехословачку, а била у затегутим односима са фашистичком Италијом, као најопаснијом силом за свој опстанак, иако је краљ Александар тражио решења за смиривање и неутрализацију југословенско – италијанских неслагања. Александар Карађорђевић је октобра 1934. године и погинуо као жртва усташке и ВМРО завере потпомагане од Италије и ревизионистичке Мађарске. Краљ Александар јесте био диктатор у чијим се рукама стицала целокупна власт, али није био диктатор типа фашистичког вође. Ланац ових револуција и осуда централизма из грађанских редова, па чак и редова српске буржоазије, сам за себе сведочи колико је шестојануарски режим био промашен, идеологија југословенства нестварна, централизам омражен и сматран узрочником свих друштвених недаћа. Владајући врх је, тако, доживео критику и одбацавање националног и државног унитаризма од фронта властите класе, али краљ није био спреман да призна пораз све до своје смрти. Са смртно рањеним краљем погођени су и француски министар Луј Барту, који је умро у болници не долазећи свести, и генерал Жофр који се од тешке ране опоравио тек после пет месеци. На званичном судском процесу завереницима и њиховим саучесницима у Екс-ен-Провансу непобитно је утврђена веза између усташа и ВМРО-а. Специјални комитет Друштва народа дошао је до закључка да нема никаквих доказа о учешћу страних влада у атентату. Током седница Лиге народа, Мађарска је тврдила да усташама никада није дала легалну могућност да дођу до лажних пасоша и експлозива. Шта се дешава са илегалним путевима? Као и непосредно после овог догађаја у штампи, тако и данас, у историографији, не постоји јединствено гледиште о организаторима овог атентата на југословенског суверена, мада преовлађује мишљење о умешаности Италије и Мађарске. Насупрот овом гледишту, на основу фрагментарне немачке документације о операцији „Тевтонски мач“, износи се теза о одговорности Немачке организационим учествовањем њене обавештајне службе. Совјетски историчари претежу међу онима који злочин приписују Немачкој. За њих су прави организатори марсејског атентата „хитлеровци“, и они сматрају да друге њихове колеге греше налазећи да је главна мета атентата био југословенски краљ, а Барту случајна жртва. Сматрају да је Барту био главни предмет овог акта. Основни политички мотиви атентата садржани су у „тежњи хитлероваца да осујете стварање система колективне безбедности у Европи уклањањем једног од њених твораца“⁶³. Ова замена личности и мотива научно је, ипак, неодржива, јер данас доступна документација италијанског и мађарског порекла баца јасно светло о умешаности ове две државе у атентат са циљем да уклоне са сцене краља Александра и тиме ослабе југословенску

⁶³ Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918 – 1988*, Београд 1988.

државу, користећи као извршиоце усташе и ВМРО. Иако су ове две државе очигледни провокатори, гајим искрену сумњу у лојалност Француске и незаинтересованост Велике Британије. Мислим да оне имају превише удела и кривице за дешавања у Марсеју да не би биле ни поменуте на процесу у Екс-ен-Провансу, или Лиги народа. Дошло је време да се империјализму да шанса да заживи поново у велу фашизма и нацизма, и све су силе биле спремне то да прихвате, иако су то криле. Постепеним попуштањем и Немачкој и Италији, њихове су намере и слабости изашле на видело, и тако су свесрдно увеле планету у II светски рат. Кривицу Француске налазим у поспешивању ревизионизма стварањем Дунавске конфедерације, што је условило и стварање Мале Антанте. Једини интерес Француске 1933-1934. године јесте да се заштити од Немачке, у чему она не бира средства. Прихватљиво је пријатељство фашиста, који угрожавају версајски поредак; прихватљив је реваншизам Мађара. Зашто онда не би било пожељно и уклањање са политичке сцене особа које су симболи новоевропског аранжмана, који у себи не носи црте нестајућег колонијализма? Пропусти у обезбеђењу југословенског суверена кривица су Француске, и било их је недопустиво много, почевши од самог аутомобила. Одбијено је понуђено југословенско обезбеђење; штедело се на локалном марсејском. Игнорисањем обавештења о покушају атентата на својој територији и смањивањем трошкова обезбеђења владара једне суверене државе, Француска се презентује као извршитељ из сенке нечије смеле замисли. Превише је пропусти у свечаном дочеку у Марсеју да бисмо их могли посматрати као случајности. Сниматељ догађаја умире у року од 24 сата након што је камером забележио први икада снимљени атентат. Случајност? До седамдесетих година XX века јавности није било познато да је метак који је ранио Луја Бартуа био другачијег калибра од оних које је Черноземски испалио у краља Александра. Марсејски архив и архиви Велике Британије, који садрже документа о атентату, затворени су за истраживање и данас. Какве ли тајне крију?

Поновно ступање у службу Пјера Лавала на место Бартуа, као министра иностраних послова Француске, било је показатељ окретања француске политике, иницијално, ка попуштању италијанској жеђи за новим територијама у Абисинији, а потом и попуштању Немачкој. Доказ томе је Судетска криза 1938. године, када је Хитлеру успело да после Аустрије Немачкој припоји и област Судете у Чехословачкој, чије су већинско становништво чинили Немци. Чехословачка је била спремна да оружаном борбом брани свој суверенитет ослањајући се на пријатељство Француске, али су је савезници (Француска, Италија, Велика Британија) трампили за неколико момената сопственог државног мира.

За одељак о Анте Павелићу и усташама првенствено сам се ослањала на „Историју Југославије“ Бранка Петрановића, у којој сам пронашла детаље везане за зачетак усташког покрета и италијанског и мађарског доприноса. Ослонац за усташке почетке пружио ми је и Богдан Кризман, који описује и систем функционисања усташке организације кроз њене планиране нападе и акције.

IV

Проблеми владавине Александра I Карађорђевића

Ново стање настало уједињењем Срба, Хрвата и Словенаца у Краљевину СХС, примљено је у већем делу земље без поговора. Сем покушаја преврата присталица краља Николе у Црној Гори, неред је изазван још само у Загребу 5. XII 1918. године. Тамо су извесне чете из два бивша аустријска пука, око хиљаду и две стотине људи, изашле на Јелачићев трг да прогласе републику, али су их ту разбили одреди далматинских морнара и хрватски соколи. То је било дело франковачких елемената, чије су се вође разбежале, или повукле у позадину. Надбискуп Штадлер умро је у Сарајеву оног дана кад је тамо улазила српска војска, генерал Саркотић отишао је у Беч, а Иво Франк, син Јосипа Франка, био је једно време у Пешти. Франковци нису смели после тога да иступају јавно, али су ступили у опозицију режиму. Они су се првих година после рата притајили, али после 1924. године поново су кренули у политичку акцију. После шестојануарске диктатуре, њихов вођа, Анте Павелић, отишао је прво у Аустрију, затим у Мађарску и Италију, где је примио помоћ, и материјалну и политичку, да ради на разбијању Југославије. И организација ВМРО, у служби бугарске државе, придружује се овој акцији и налази потпору у Италији и Мађарској. Сепаратистички покрети у Краљевини СХС су присутни од самог њеног оснивања и најизраженији су били у Хрватској и Црној Гори. За разлику од црногорског, хрватски је уз помоћ фашистичке Италије доживео II светски рат и стварање НДХ. Хрватски сепаратизам чиниле су три групе. Прва је била у земљи и на челу са Анте Павелићем легално се борила за хрватску независност. Друге две групе су деловале из Беча, на челу са Стјепаном Саркотићем, и Будимпеште, где је вођство имао Иво Франк, син оснивача правашке странке. Овај раздор унутар Краљевине СХС био је идеално оруђе за остварење италијанских територијалних претензија. Крфска декларација водила је формалном уједињењу Југословена 1. XII 1918. године у Краљевину СХС. Неки су желели да нова држава има две владе, једну у Загребу и једну у Београду; неки су били за федерално уређење краљевине. Амбициозност страначких вођа младе државе доводила је до скупштинских борби. Радикали су били центар дешавања, на челу са Пашићем, као и демократи који су били сачињени од више група. Ту политичку равнотежу нарушавао је Стјепан Радић са својом Хрватском Републиканском Сељачком Странком, чији је циљ била борба против монархије и оживљавање хрватског национализма. Својим, често театралним, наступима по турнејама, привлачио је масе. Још један представник несталне страначке струје био је Светозар Прибићевић, Србин из Хрватске, на челу Самосталне Демократске Странке.

Хрватска Републиканска Сељачка Странка (1920-1925) је и пред уједињење бојкотовала рад Уставотворне скупштине, тврдећи да за Хрватску важи закључак

Хрватског сабора од 19. X 1918. године, који каже да је Хрватска самостална држава, док сам народ не одлучи нешто друго плебисцитом, или на својој Конституанти. Мала група Хрвата била је свесна тога колико су нереална потраживања хрватских политичких странака за стварањем националне државе, јер би се тим чином Хрватска простирала на три до четири жупаније, а Србија би обухватала Срем, Лику, Кордун и Банију. Да би удовољио својим присталицама Хрватима, српски представник у Хрватској, Светозар Прибићевић, инсистирао је на томе да се држава зове Југославија. Пашић је био велики противник тога, сматрајући да једно име неће заташкати велике разлике између три народа. Радикали су били упорни у настојању да име остане исто, па је Прибићевић одустао од своје идеје. Краљ Александар се упорно залагао за одржавање радикалско-демократске коалиције, која је требало да представља контра-блок хрватским странкама. Обе стране су одбијале његове тежње. После проглашења Устава(1921), на штету српских странака, под председништвом Радића, оформљена је ванпарламентарна коалиција ХРСС, Хрватске заједнице, Хрватске странке права (франковци) и синдикалне организације Хрватски раднички савез⁶⁴. Крајем октобра 1922. године фашисти долазе на власт у Италији и крећу са изражавањем својих претензија на хрватско приморје. Хрватски политичари се у том тренутку окрећу Београду у жељи за заштитом и показивањем државног јединства у одбрани заједничке територије. Радићу се саветује да учествује у раду Скупштине. Он окреће леђа франковцима да би се доказао у Београду, јер су они, наводно, били против споразума са Београдом, пошто су добили директиву из Пеште да ометају преговоре. Порука коју су франковци добили од генерала Саркотића им предвиђа помоћ Мусолинија у успостављању веза са Мађарском, са којом треба да се уједине у борби против „српског јарма“. Радић је решење свог проблема тражио у иностранству, у облику подршке његовим циљевима. Да би достигао своје циљеве, користио се изборима, демагошким распаљивањем Хрвата, ниподаштавањем династије Карађорђевића. Европа није била заинтересована за хрватске националне проблеме. Средином априла 1926. године, Радић је напустио владу после жучних расправа са српским министрима, у којима је једна од тачака неслагања била његова политика против француског утицаја у образовању у Краљевини.

Хрватска Сељачка Странка и Самостална Демократска Странка су се удружиле у Сељачко-демократску коалицију (СДК) после избора Вукићевићеве владе (1927), и тако су направиле опозициони пречански блок. Прохтеви ове коалиције су, наводно, по Прибићевићу, довели до краљевог проглашења диктатуре. Прибићевић сматра да није брига за државу нагнала краља на диктатуру, већ његов аутократски одгој помешан са краљевом јединственом жељом за самовладом. Та самовлада намеће цензуру и славу режиму. Та самовлада у потпуности окреће леђа свакој, па и најмањој, замисли мађарске ревизије, као и пријатељству са Бугарском. Прибићевић ниједног тренутка не верује у жељу Италије да доминира Балканом, већ креирање ове илузије приписује

⁶⁴ Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић, Завод за уџбенике, Београд 2010.*

краљу Александру и његовој тежњи да становништво држи у страху од италијанског баука⁶⁵.

Кренувши у своје изгнанство, Радић је утеху тражио у Будимпешти, где су га Мађари схватили озбиљно, надајући се његовом изазивању немира у Југославији, које би помогло њиховом поновном припајању Војводине. При Радићевој посети Бечу, стигла је и понуда да се тајно састане са Мусолинијем негде у Швајцарској или у Милану. Понуђена му је војна помоћ, у случају да се окане српске политике. Радић је из разних извора сазнао да се Италија договара са Мађарском о подели хрватске територије, ако ова буде одвојена од Србије. Доласком на власт Давидовићеве владе 1924/1925. године, ХРСС улази у Скупштину, али се не одриче својих убеђења. Од Радића се очекивало да прекине везе са Москвом. Њему је била потребна подршка Москве за независну Хрватску, а бољшевичка Русија је у таквој Хрватској видела разбијање Југославије. Године 1924. Радић је провео два месеца у Русији у сталном контакту са Комесаријатом за спољне послове и Трећом интернационалом. На Радића се гледало као на револуционара, који треба да доведе до промена на Балкану. Краљевина СХС је виђена као оличење империјализма који угрожава и угњетава своје поданике. Почетком 1927. године ХСС поново постаје странка у опозицији. Током 1927. и 1928. године краљ је боловао од цревног катара, па се спремао на најгоре. Отуд и његова жеља да среди ситуацију у земљи. Желео је да смири опозицију у странци Светозара Прибићевића, као и да донекле изађе Хрватима у сусрет. Требало је успоставити намесништво у случају најгорег, као и дводомни систем оснивањем Сената. Скупштина постаје право расуло; користе се непарламентарни изрази и страначки прваци се искључују са седница. Шестог јуна 1928. године у 11²⁵ запраштали су хици у Скупштини. Пуниша Рачић, тражећи извињење због упадица током свог излагања у Скупштини, усмртио је двојицу посланика из ХСС-а, Ђуру Басаричека и Павла Радића, а ранио тројицу, Стјепана Радића, Ивана Пернара и Ивана Гранђа. Рањеног Стјепана Радића превозе у клинику др. Костића. Једино представник за град Загреб, др. Анте Павелић, којем је Рачић рекао да се не брине, јер се њему ништа неће догодити, стоји мирно поред врата и посматра крваву драму. Исте вечери хвата воз за Загреб, а убрзо потом се обрео у Бугарској у друштву ВМРО-а и Ванче Михајлова. Онај исти Пернар, провокатор, добиће улогу у касније основаној Павелићевој НДХ. Рачић је осуђен на двадесет година робије. Он је био мишљења да није требало да буде осуђен, јер је бранио част своје државе. Хрвати су после овог злочина били више окренути себи и свом уједињењу, а Срби су били раздирани међусобним несугласицама. Ово крвопролиће је појачало већ постојећу тензију између Загреба и Београда. Званична Србија је Загребу била главни кривац, као организатор ове завере. Загреб постаје место антисрпских демонстрација. Мислило се да ће Радић при повратку у Загреб пропагирати „ампутацију“ Хрватске, а и сам краљ се питао да ли би то била добра замисао. Сматра се да су убиства у Скупштини увод у други део трвења

⁶⁵ Светозар Прибићевић, *Диктатура краља Александра, Загреб 1991.*

са Хрватима, у којем ће краљ Александар платити главом. Мисли се и да су дешавања у Скупштини јуна 1928. године била окидач за настанак усташког покрета. Усташе су биле тајна организација, а „Хрватски домобран“ јавна. Дошло је и до прекретнице у краљевом односу према страначким борбама. Краљ наступа са радикалном одлуком о укидању Устава и распуштањем Скупштине. Чини се да су се Срби борили за југословенску ствар, док су Хрвати били, искључиво, хрватски оријентисани. Радић умире 8. августа, јер су наступиле компликације са дијабетесом. Нови вођа ХСС-а, Влатко Мачек, још се интензивније залагао за одвајање од Срба. Дошло је до демонстрација у Загребу на десетогодишњицу уједињења; Хрвати су одбијали да прослављају, за њих, један трагичан и безвредан догађај. Хрватску су подржавали бољшевици и комунисти у самој држави, на челу са Титом. Агенти Коминтерне су роварили по Хрватској, пратећи рад СДК, док су се Мачек и Прибићевић јавно оглађивали од било какве повезаности са комунистима. Њихово дизање прашине по Југославији имало је за циљ привлачење пажње великих сила, од којих се очекивала интервенција у корист Хрватске. Дошло је до тога да је СДК донела закључак о томе да се југословенским делегатима ускраћује разматрање хрватског питања у Друштву народа. Под утиском лоше пропаганде СДК по Европи и партијских несугласица, краљ је 6. I 1929. године укинуо Устав, распустио Скупштину и формирао нову владу. Аутор Тодор Стојков сматра да је краљ Александар тежио диктатури већ неко време, али је одложио државни удар за 1929. годину, како не би изгледало да је атентат у Скупштини смишљен ради увођења новог режима⁶⁶. Политика присилне националне нивелације из Београда је само заоштравала национално питање. Дошло је до пораста политичке емиграције, која је подршку налазила у ревизионистички настројеној Италији, Мађарској и Бугарској. Расло је незадовољство екстремиста у Хрватској и Македонији. Са територија ревизиониста долазила је, не само пропаганда против Југославије, већ и терористички напади - атентати на државне функционере, подметање експлозивних направа. План разбијања Југославије био је свеprisутан. Велика економска криза још више је распиривала узбуркане страсти. Шестојануарска влада се тешко сналазила у оваквој политичкој и финансијској ситуацији. Инспирисан шестојануарском диктатуром, међу првима је земљу напустио, већ поменути, Анте Павелић. ХСС није прекидала контакт са овом узаврелом Павелићевом скупином. Чак је слала и своје представнике да пропагирају хрватско питање на западу и у Друштву народа, доводећи мировни уговор у Сен-Жермену у дебату о томе како хрватски народ у новој држави обитава без слобода. Лешинар је почео да кружи око плена, као Италија око српско-хрватског спора. Мусолини је уперии своје снаге против Југославије наступањем у Албанији, бранећи се од претећег савеза краља са Француском.

Приликом посете краљевског пара Загребу децембра 1933. године, на краља је припреман атентат од стране тројице усташа. Надлежнима у граду је стигла дојава из Београда. Завереници су ухваћени на време са ручним бомбама при себи. Ауторка

⁶⁶ Тодор Стојков, *Опозиција у време шестојануарске диктатуре 1929-1935, Београд 1969.*

Клод Елан бележи њихова сведочења пред судијом. Један од њих, Петар Ореб, говори и о усташким логорима на северу Италије – Барди, Габриоли, Викето и Борготаро, о усташким зеленкастим униформама и обавезама током обуке. Ореб напомиње да им је било забрањено да становништву у Италији говоре да су Хрвати, да не би одали позиције својих логора. За збуњене Италијане они су били Бугари. Овај терориста помиње и да италијанска војска није марила за њих; по његовој претпоставци, зато што је и сама италијанска власт била упућена у њихове акције. Павелић је с времена на време вршио смотру својих регрута, храбрећи их инспиративним говорима. Краља Александра су називали „Александром Последњим“. Краља је погодило откриће читаве организације, коју су, очигледно, подржавале и стране силе, а којима је једини интерес био да њему и Југославији дођу главе. У самој држави, после хватања тројице атентатора, није дошло до нових хапшења. Предузето је само скретање пажње Друштву народа на постојање једног усташког логора у Мађарској. На предлог Француске и Енглеске, Италија је 1934. године укинула логоре на својој територији, и усташе се тада селе на Липарска острва, северно од Сицилије.

Мађарска је била средиште координације са Русијом. Мађарска КП је финансирала револуцију у Југославији која је планирана за 1. V 1919. године и кретала би из Осијека. Полиција је открила целу организацију. КПЈ никада није посматрана као национална партија, већ као партија међународног пролетеријата. Никада нису ни крили своју зависност од Москве. Описивани су као агенти стране силе која би да сруши државни поредак. Другог августа 1921. године, изгласан је Закон о заштити државе, којим је КПЈ забрањен рад. Овај закон је осуђиван у јавности, а комунисти су се у потпуности окренули илегалу и остали су ненадгледани од стране државе. На сам дан прогласа Видовданског устава, 1921. године, покушао је један комуниста да изврши атентат на регента Александра. Терористичке идеје комуниста вуку корене још од предратне револуционарне омладине. Најактивнији су били у Војводини, па у Хрватској. После проглашења Устава, на регентовом путу од Уставотворне Скупштине до Двора, комуниста, Спасоје Стејић, са трећег спрата зграде Министарства грађевине баца бомбу која је експлодирала у ваздуху пре него што је престолонаследников аутомобил, са Пашићем и њим у њему, наишао. Ухватили су га радници. Легло организације било је у Бечу. Један од руководица у Краљевини СХС био је Владимир Ћопић. Он и Стејић су били повратници из Русије, невољни да се придруже Солунској војсци у Великом рату. Чланови у врху партије водили су раскошан живот новцем који је стизао из Москве. Стејић је осуђен на смрт, па помилован доживотном робијом. У августу 1921. године забрањује се рад Комунистичкој партији. Оштра кампања против комунизма била је заступљена у држави. КПЈ је третирана као антидржавна партија, која је тероризмом наумила да врши промене државног поретка. Због покушаја атентата на регента Александра, покренут је Видовдански процес, у којем је Градски суд за Београд и Чукарицу подигао оптуженицу за педесет и три лица, која су као чланови КПЈ договорно радили на насилној промени политичког и правног уређења. Спасоју Стејићу је суђено због самог чина атентата. Терористичке склоности КПЈ могу се

посматрати кроз три периода. Први је до 1921. године, када цветају везе са црвеном републиком у Мађарској. Други је од 1921. до 1928. године, када се осећа утицај Москве кроз слање агената и организовање терористичких група. И трећи је период од 1928. до 1930. године, испуњен револуционарним терором. У време видовданског покушаја атентата на регента Александра, као главни организатор терористичких група комуниста у Краљевини, означен је извесни „Гаљарди“, који је био један од доносилаца одлуке о атентату. Терористи су били повезани са Софијом, Бечом и Римом, као и Мађарском. Према подацима, КПЈ је припремала атентат на краља Александра и 1922. године. Трагали су за одговарајућим атентатором на Загребачком универзитету. КПЈ је једина бурно одреаговала против шестојануарског режима и за то је добро кажњена, смртним казнама и дугогодишњим робијама, али и награђена све бројнијим чланством. Комунисти су у Србији од 1934. године развијали широк антифашистички покрет.

„Југословенство“ краља Александра заснивало се на визији и личној амбицији да уђе у историју као краљ „ослободитељ и ујединитељ“, који је овладао краљевином већом од негдашњег Душановог царства. Југословенство Стјепана Радића, уколико је уопште постојало, било је прикривени сепаратизам усмерен ка посебној хрватској државности, користећи, у међувремену, прелаз из побеђеног у победнички табор. Југословенство Влатка Мачека било је прагматично и сводило се на омеђивање хрватске посебности у оквиру Југославије⁶⁷.

Краљ Александар се залагао да се политичке страсти смире и да се приђе позитивном конструктивном раду, али било је исувише тешкоћа. Привредна криза, која је тих година достигла врхунац (1929), спутавала је државна средства. У политичком погледу, Хрвати су заузели сасвим негативан став, а помагао их је и један део српске опозиције, састављен из делова свих политичких странака. Један део хрватских политичара и екстремиста отишао је из земље, а неки од њих нису се устручавали да ступе у везу са отвореним непријатељима државе.

⁶⁷ Димитрије Ђорђевић, *Портрети из новије српске историје*, Београд 1997.

V

Кулминација у Марсеју

Краљ Александар је расположен кренуо на дуг пут до Марсеја, почетком октобра 1934. године. Пратили су га краљица Марија, кнез Павле и кнегиња Олга. Непосредно пред пут се вратио из Бугарске, где га је задовољним оставила посета краљу Борису. Возом и аутомобилом су се сапутници довели до Зеленике на јадранској обали, где је због лошег времена само краљ одлучио да се укрца на разарач „Дубровник“ и њим отплови до Марсеја. Краљица ће пут наставити возом. Пловидба узбурканим морем није била пријатна, али је краља у добром расположењу држала ова посета француским пријатељима. Аутор Иван Миладиновић излаже детаљ ове посете, који није познат јавности, а догодио се пре краљевог искрцавања⁶⁸. Наиме, генерални конзул у Марсеју, Светислав Лазаревић, саопштио је краљу да је добио обавештење да га у Марсеју вребају двојица терориста, а у случају да задатак не изврше, њихове дужности преузеће друга двојица у Паризу. Конзул је саветовао краљу да се не искрцава, већ да продужи за Тулон, па оданде за Париз. Краљ није желео да разочара Бартуа који га је чекао. У марсејској Префектури, четири сата пре атентата, разговарали су тај исти Барту, посланик Спалајковић, генерал Димитријевић, префект Жуано и генерални контролор Систерон. Димитријевић је био забринут због могућности атентата, па је инсистирао на бољем обезбеђењу, на већем броју полицајаца, или присуству војске. За узврат је од Луја Бартуа добио одлуку да се краљ вози у отвореном аутомобилу како би остварио бољи контакт са Марсејцима, и повлачење наоружане гарде на мотоциклима како се не би изазвао револт становништва.

Деветог октобра 1934. године краљ Александар је дочекан у Марсеју уз велике свечаности. Француска је врела од гласина о атентату, на које се и није обраћала велика пажња, јер никада се није догодило да успе атентат о којем се много прича, сматрале су француске власти. Чак је и обезбеђење свечане поворке било поверено локалној марсејској управи. Аутомобил је требало да прати одред мотоциклиста, који су на крају послати на други задатак, а краљев аутомобил је обезбеђивао по један коњаник са леве и десне стране и неколико њих с предње стране аутомобила. И сам аутомобил је био неадекватан за дешавање ове важности. Није био блиндиран и поседовао је покретни кров, који је за ову прилику био спуштен због лепог времена. Луј Барту и краљ Александар сели су на задње седиште, док је на предњем седео генерал Жорж. У другом аутомобилу седео је југословенски министар иностраних послова, Јевтић, са Пјетријем, а у трећем југословенски министар двора, Димитријевић, који није био сигуран у успешност обезбеђења поворке која се кретала

⁶⁸ Иван Миладиновић, *Кад говори мртав краљ*, Београд 2019.

споро кроз гомилу. Умирило га је понашање масе, мада је нестрпљиво чекао завршетак вожње. Из гомиле поред зграде Берзе, која је требало да буде једна од последњих тачака поворке, искочио је човек и наскочио на папучу аутомобила. Испалио је из револвера два метка у груди краља, потом један у руку Бартуа, па четири у генерала Жоржа који је покушао да га заустави. Полицајац Гали се са стране баца на терористу, али и он бива покошен хицима. Све се дешава у неколико секунди. Полицајци убијају два посматрача из масе људи. Краљ Александар је још у аутомобилу изгубио свест, хици су били смртоносни. Пренет је у марсејску Префектуру. Министар Јевтић је био уз краља у последњим тренуцима. Причао је касније да је краљ на самрти изустио: „Чувајте Југославију“. Једино је Јевтић чуо те речи. Касније је француска штампа на то додала „и пријатељство с Француском“. Бартуова рана у подлактици није била опасна, али га је указана му прва помоћ коштала живота. Операција није била успешна и Барту је издахнуо. Генералу Жоржу је било потребно пет месеци да се опорави од задобијених рана. Убица, Владо Черноземски, био је у тешком стању и умро је истог дана у истој болници где и Луј Барту. Код њега је нађен чехословачки пасош на име Петар Келеман, револвери марке „маузер“ и „валтер“, као и бомба. На руци је имао истетовирано ВМРО, пише В.К. Волков.

На тему дешавања око атентата, Милан Богојевић пише нешто другачије од В.К. Волкова. Југословенска пратња је била изненађена одабиром аутомобила немењеног краљу за превоз до марсејске Префектуре. То је било такси возило марке „Делаж“ са спуштеним кровом и шофером са десне стране. Није им се допало ни уклањање дванаест стражара на мотоциклима. Аутомобил је требало да вози неискусни полицајац Фоасак, који је био у служби пет година. Чак је и он био скептичан по питању аутомобила, који је, по њему, личио на мртвачка кола која једва могу да развију брзину од двадесет километара на сат. Добио је наређење од члана обезбеђења, Бертемија, да не сме да вози брже од пет километара на сат. Правило је било, да се због спречавања могућег атентата и нереда, личности високог ранга морају возити минималном брзином од двадесет километара на сат. „Делаж“, у којем су били краљ и Барту, био је трећи у колони иза припадника Националне безбедности. Бертеми је седео поред полицајца Фоасака. По безбедносном протоколу требало је да се дежурни ађутант, као последњи круг обезбеђења краља, вози на бочној, или задњој папучици аутомобила. Оправдање је нађено у томе што је генерал Жорж био са краљем у аутомобилу, али је он био присутан као члан делегације и краљев пријатељ са Солунског фронта, а не као део тима обезбеђења. Пуковник Милорад Радовић био је краљев ађутант, који се налазио у шестом аутомобилу у колони. Радовић је био изненађен тим да у аутомобилу до возача није планирано да седи он сам, као краљев ађутант. Запазио је сниматеље, који су се смењивали да би снимили краља. Могли су прићи краљевом аутомобилу веома близу и шетали су слободно⁶⁹. Улица којом је поворка пролазила била је уска, па је растојање између аутомобила и тротоара

⁶⁹ Милан Богојевић, *Атентат 1934, Београд 2014*.

износило само два до три метра. Полицајци су били распоређени на сваких осам до десет метара. Коњаници, као обезбеђење, заменили су мотоцикле. Са краљеве десне стране јахао је потпуковник Пиоле, а са леве потпуковник Вигору. Градоначелник Марсеја изменио је план о обезбеђењу мотоциклима, уз образложење да је то недемократска мера управљена према марсејским грађанима. Био је заинтересован за симпатије народа због предстојећих избора, а не за обезбеђење владара једне државе. То се сматра и пропустом Француске, јер је то обезбеђивање препустила надлежности локалне управе, иако је посета краља Александра била званична и на државном нивоу. Новинари су без проблема и препрека прилазили краљевом аутомобилу. Аутомобил се кретао спорије од просечног људског хода. Краљ је био узнемирен, као да је осећао шта му се спрема. Поворка се кретала марсејском авенијом Канебијер. После само педесет метара вожње, Черноземски искаче из гомиле са букетом цвећа узвикујући „Живео краљ“ на француском, наскоче на десну папучицу аутомобила, одбацује букет и потеже револвер марке „маузер“, испалује четири хица ка краљу и четири ка генералу Жоржу. Фоасак покушава да одгурне нападача десном руком. Капетан Вигуре, који је био на коњу испред аутомобила, није уопште реаговао. Полицајац Гелц, који је био у цивилу, није ни потегао револвер, који је носио са собом на убицу, већ је покушао да га скине са аутомобила. Ка Черноземском је кренуо и полицајац Гали, који је рањен у груди. Једино је пуковник Полет потегао сабљу и ударио Черноземског неколико пута по глави. Наводи се број од хиљаду и пет стотина позорника који су обезбеђивали колону, што је у односу на сто хиљада окупљених грађана ситна бројка. Југословенска влада је после атентата убацила у штампу да су последње краљеве речи биле: „Чувајте ми Југославију“.

Краљ је преминуо у марсејској Префектури од рана које су узроковала три метка, а Луј Барту кратко након краља у болници од губитка крви, јер му је метак прошао кроз главну артерију на десној надлактици. Убица је подлегао својим ранама, такође, претходно не рекавши ниједну реч. На десној руци биле су му истетовиране мртвачка глава и две укрштене кости, а изнад ћирилицом исписано ВМРО. Код њега су нашли „маузер“, „валтер“, две бомбе, хиљаду и седам стотина франака. Имао је код себе и пасош издат од стране чехословачког конзулата у Загребу.

Како деценије пролазе, мењају се и сазнања о овом атентату. Ако нам икада буде дозвољено да завиримо у документа Архива града Марсеја везана за ово политичко убиство, можда спознамо по чијим инструкцијама је дошло до ове марсејске драме.

VI

Виђење историографа

После смрти Јосипа Франка, 1911. године, на сцену 1915. године ступа Анте Павелић, који Франков антисрпски шовинизам надглашава. Франковци су у време Великог рата били праве „хабзбуршке патриоте“. После трагедије у Скупштини, за франковце наступају „златни дани“ сепаратистичке пропаганде и бојкота свега српског. Франковци, ипак, нису уживали подршку широких маса. Павелић је сматрао да је прилика идеална за стварање тајне националистичке оружане организације. Формирана је у Загребу под називом „Хрватски домобран“. Нису добили подршку руководства ХСС-а, па се окрећу снагама из иностранства, које су биле заинтересоване за распад Југославије. Други дан после државног преврата 1929. године Анте Павелић је решио да створи „Устаничку хрватску револуционарну организацију“, која је била почетак оружане борбе против југословенске државе. Циљ је било стварање Независне хрватске државе. Павелићева титула гласила је „ушташки поглавник“. Пут га је водио у иностранство, јер у Југославији није могао да развије организацију у потпуности због полицијског терора. Београд је добио информацију да Павелић и Перчећ одлазе из Југославије, да организују обуку терориста у Аустрији и Мађарској. Павелић, ипак, добија пасош за пут, а Перчећ не. Беч је, чак, био и стециште комунистичких партија балканских земаља, које је предводио бивши мађарски комунистички диктатор, Бела Кун. Павелић је обратио пажњу на ВМРО, чији је циљ било одвајање Македоније од Југославије и прикључење Бугарској. Павелићева посета Бечу и Будимпешти априла 1929. године, довела је до успостављања веза са Ванчом Михајловим преко Наума Томалевског. Приређен му је свечан дочек у Софији, где је потписао заједничку декларацију, у којој су изнети задаци које треба обавити да би се дошло до независности Македоније и Хрватске. ВМРО је морала да обезбеди ушташама саветнике и инструкторе за обучавање. Финансијску подршку Павелић налази у фашистичкој Италији код Ерколе Контија, професионалца италијанске шпијунаже. Ерколе Конти, генерални инспектор италијанске тајне службе, био је задужен за вођење обавештајних акција против Југославије. Преко Михајлова је ишло успостављање и развијање контаката Павелића са италијанским службама. Михајлов је упутио Павелића у Рим, где га је примио високи функционер иностраних послова, а убрзо затим и Мусолини у вили Торлонија. Мусолини је Павелићу одмах уступио кућу у Болоњи, где је он годинама живео са својом породицом и пар својих следбеника као телохранитељима. Од тог тренутка каса ушташке организације се значајно пуни по налогу Мусолинија. Уз помоћ италијанских власти формирана су два ушташка логора у Италији, где су били смештени хрватски емигранти, који су пролазили кроз обуку. По последњим подацима ту је обитавало пет стотина осам мушкараца, жена и деце. Осим

ових логора, било је истурених упоришта код Трста и Ријеке, која су првенствено служила за убацивање пропагандног материјала у Југославију. Усташка стратегија грађена је на томе да ће пре, или касније избити рат између Италије и Југославије, после којег ће доћи до оснивања НДХ уз италијанску помоћ. Усташе су, упркос безбројним хвалама, имали мало присталица у Хрватској. Народ није био заинтересован за њихов програм и идеје. Коначно им је 1932. године Павелић формулисао Устав, који је налагао беспоговорно покорвање поглавнику. Средином 1930-тих година покрет је имао пет стотина људи у својим редовима, и то им је била највиша цифра. Организацију су чинили логори покренути у Италији и Мађарској. Највећи су били у Апенинима, код Брење и у Борготару. Чланови су војно обучавани, али само су људи од поверења учествовали у терористичким нападима. Васпитавани су да мрзе Србе, Јевреје и комунисте. Терористичке акције су покретане из више праваца; из логора у Јанка Пусту, салашу у Мађарској, из Задра и Аустрије. Аустријски тим терориста је био стручан у минирању возова који су путовали за Југославију. Само је 1930. и 1931. године организовано више десетина оваквих напада. Логор у Јанка Пусту предводио је Аугуст Перчец, који је одржавао контакте са мађарском војном шпијунажом, јер је она финансирала усташке нападе. У логору је живело од двадесет пет до тридесет људи у суровим условима. Перчец није био омиљена личност међу усташама. Улога Јелке Погорелец као Перчецове љубавнице је велика. Нанела је болан ударац покрету и Перчецу лично, обелоданивши њихове акције и везе са мађарском шпијунажом у чланцима које је штампала у загребачком листу „Новости“. Касније су ти чланци нашли место у брошурама које су штампане на западноевропским језицима.

Децембра 1933. године дошло је до покушаја атентата на краља Александра у Загребу. Извршилац је требало да буде Петар Ореб, усташа обучаван у италијанском логору Борготаро. Терориста је одустао од бацања бомбе, јер би то довело до смрти невиних људи. Оклевање га је и довело до хапшења, када су код њега нађени мађарски пасош и пиштољи немачких произвођача. Оребова мисија, пише Ћирковић, почела је са лажним пасошем на име Емила Бенедикта. Тајним каналима је прешао границу и стигао је 11. XII 1933. године преко Цеља у Загреб, где се крио код студента Јосипа Беговића, с којим је данима вежбао да одврне главу ручне бомбе, држећи је у џепу. Ореб је ухваћен у Гранешинским Новакима, прерушен у циганина. Крајем априла 1934. године Мађарска и Италија окренуле су делимично леђа усташама, отпочевши са затварањем логора. Разлоге су нашле у лошем публицитету и почетку зближења Италије и Француске. Започевши истрагу, француска и југословенска полиција су на располагању имале леш убице и тројицу ухапшених усташа који су до атентата боравили у логору Јанка Пуста. Били су то Мијо Краљ, Звонимир Поспишил и Иван Рајић. Откривен је и идентитет убице, оформљеног у ВМРО-у. Његово име било је Владо Черноземски, а надимак Владо Шофер. Рођен је у Македонији, али је за време I светског рата служио у бугарској армији. Био је близак Ванчи Михајловом. Поверавани су му озбиљни задаци, које је он извршавао са суровошћу. Планирање атентата почиње са сазнавањем плана државних посета краља крајем лета 1934. године.

Ниједан од тројице усташа није знао детаље свог задатка. Само су добили упутство од поглавника да задатак морају обавити. Отишли су у Цирих, где им је инструкције дао младић по имену Крамер, чије је право име било Еуген Кватерник. Са мајчине стране био је унук Јосипа Франка, а са очеве унук Еугена Кватерника, оснивача Хрватске странке права. Са њим је тројицу усташа из Мађарске дочекао и Георгијев. Заједно су се преко Лозане упутили у Париз са новим чехословачким пасошима. Кватерник је у Паризу имао контакта са особом која је деловала као руководилац операције. Полицији није успело да утврди његово право име. Носио је чехословачки пасош на име Јана Вудрачека, којег је пратила плавуша по имену Марија Вудрачек. Тврдили су и да тај човек личи на Анте Павелића. Неки су одрицали сличност. Осмог октобра Вудрачек, Кватерник, Георгијев и Краљ проучавали су маршруту у Марсеју, којом је требало да прође краљ Александар. Тада им је речено да треба да изврше атентат. Георгијев је требало да убије краља, а Краљ је добио задатак да бацањем бомбе изазове пометњу, како би се Георгијев сакрио. Кватерник их је напустио то исто вече, 8. октобра. Краљ Александар је, после пуцњаве, заваљен у аутомобилу. Први су му притрчали господин Јевтић и управник двора, пуковник Павловић. Један репортер је посведочио да је краљ Јевтићу лагано прозборио „Чувајте Југославију, пријатељство Француске“. Јевтић и пуковник Павловић наредили су возачу Фоасаку да вози у болницу, а овај их је одвезао у Префектуру. Краљева смрт је констатована у 16⁴⁵. На телу је имао четири ране: код десне мишке, десно од пупка, у левој мишици и на палцу десне руке⁷⁰. Доктор Кост први стиже у Префектуру, а за њим доктор Ериво. Репортер пише да краљ не би још дуго живео, изједао га је карцином. Није био тежак ни педесет килограма. Пише како се није обратило довољно пажње на заштиту краља савезника. Боље је била организована посета тунижанског беја. Истрага је била поверена генералном контролору јавне безбедности, Пјеру Монданелу. То је први и последњи француски функционер који је овај атентат назвао завером. Касније ће сви званичници радити на томе да се одговорност скине са Француске и прозваних земаља – Италије и Мађарске. Монданелов циљ био је да се нађу и ухапсе Перчец и Бзик, и да се демаскира пар Вудрачек. Никада се није успело у томе да се одгонетне ко је Плава дама, или да се бар дође до њене фотографије. Ћирковић сматра, као и Милићевић, да су Вудрачекови Анте и Стана Година. Лице убице после атентата је скроз унакажено, као да неко није желео ни да се сазна за идентитет овог ВМРО-овца. Министар, Војислав Маринковић, изјавио је: „Убица, да је хтео, могао је краља заклати, или рукама задавити, тако му је близу пришао“⁷¹.

Историографи су на тему усташа и самог чина атентата доста усаглашени. Њихов истраживачки рад се подударе. Разоткривање завере, чији иницијатори нису биле усташе, даје њиховим теоријама и машти на вољу, и у овом поглављу то долази до изражаја.

⁷⁰ Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић, Завод за уџбенике, Београд 2010.*

⁷¹ Симо Ц. Ћирковић, *Марсејски крст краља Александра, Београд 2014.*

Аутори, који су писали о атентату до 1957. године, не помињу могућност умешаности нацистичке Немачке. Очигледно је смрт Луја Бартуа ишла Немачкој у прилог, али питање је какве би користи имала од погибије краља Александра. Све више новообјављена документа светло бацају на улогу Немачке у читавој завери, што, на велико изненађење, Владета Милићевић, један од руководиоца обезбеђења Краљевине Југославије, у својој публикацији пориче и окривљује усташе за све, за које бих рекла да нису имали финансијских могућности да атентат изведу сами.

Совјетски историчар, Владимир Константиновић Волков, у својој књизи „Операција Тевтонски мач“ говори да су атентат организовали хитлеровци из политичких разлога, да би спречили приближење Француске Југославији. Волков наводи хитлеровска документа, у поседу владе Демократске Републике Немачке, о томе да је атентат организовао капетан Ханс Шпајдел, помоћник немачког војног аташеа у Паризу, по налогу Хитлера и Геринга. Ови документи су објављени тек 1957. године у Источном Берлину, када је некадашњи капетан Шпајдел постао генерал Шпајдел, и пошто је наименован за команданта сувоземних снага НАТО-а у Европи. У Западној Немачкој ова тврдјења су демантована и оспорена је аутентичност докумената. Совјетски аутори су атентат приписивали хитлеровској дипломатији, која је свим средствима покушавала да спречи стварање система колективне безбедности у Европи, чије су присталице били Барту и краљ Александар. Усташе су, по мишљењу совјетских аутора, били извршиоци немачких гнусних провокација, чије су се нити провлачиле од Париза и немачког војног аташеа до Берлина и Рима. По Вилхелму Херцогу, немачком историографу, главна мета атентата био је Барту. Херцог у својој биографији Луја Бартуа пише да су Хитлер и Розенберг стајали иза целог подухвата и да је Барту био главна мета, јер је после посете краља Александра Француској требало да ради на изглађивању односа Италије и Југославије и заокруживању Немачке. Сумњиво му је вођење процеса против атентатора, где се познаје Лавалов утицај на француско правосуђе. У Екс-ен-Провансу не осуђују се кривци даље од извршилаца. Херцог у својој студији наглашава и да су атентатори користили немачко оружје и да је Анте Павелића Хитлер неколико година касније поставио на чело хрватске државе.

Бољшевичка Русија је нашла своју сврху постојања у разбијању европског поретка насталог после Великог рата. Рачунала је на то да фашисти размишљају слично и дошло је до склапања споразума усмереног на светску револуцију. Русију су привлачили и ВМРО-овци, као војна револуционарна сила од две хиљаде наоружаних људи. Заједно су 1924. године потписали декларацију у којој се наводи потреба за још једним балканским ратом. Коминтерна је помагала активирање усташа, пише Бранислав Глигоријевић. Највише је вршила пропагандну делатност у Југославији и комунистичким партијама земаља чланица Мале Антанте. Светло је уперено и ка СССР-у и Стаљину, као могућим кривцима, чији су шпијуни животарили у Београду од 1932. године под окриљем новоотвореног луксузног ресторана „Pettit Paris“. Отворили су га хотелијер из Монака, Роланд Абијате, са вереницом, Швеђанком Бритом фон Колас, која је често послом одлазила у Софију и Беч, под изговором да тражи нове локације за

ресторане. Неколико дана пре атентата отпутовала је у Париз, а неколико дана после атентата погинула је у саобраћајној несрећи. Абијате је убрзо након тога напустио Београд, када му се траг губи, све до изненадне појаве у САД-у 1937. године. Можда је бароница Брита била Плава Дама. Књижица М.А. Семјонова, „Краљ мора да умре“, каже да је Коминтерна још 1921. године осудила краља Александра на смрт. Искра се налази у усташком београдском краку у сени луксузног ресторана „Petit Paris“. Ко је Семјонов и одакле му подаци које Милићевић не поседује, пита се Јован Качаки, потомак руских избеглица у Краљевину СХС, који се бави и историјом поред свог лекарског позива. О улози комуниста у атентату није се јавно говорило. Семјонов наводи имена учесника завере у Београду, који су се крили у овом ресторан-клубу. Пише о финансирању локала, као и о заташкавању истраге, која је, ионако, каснила у односу на убиство краља. Семјонов је међуратни период провео у Осијеку, где је можда и обављао неке шпијунске послове за нацисте. Можда је тако и доспео у СС униформу. Крај II светског рата дочекао је у енглеском заробљеништву. Остатак живота провео је у Бразилији, где је и објавио свој рад „Краљ мора да умре“, који показује да постоји могућност његове информисаности о акцијама у „Petit Paris“.

Тибор Екхарт, мађарски дипломата, у своме делу „Краљеубиство у Марсеју“, такође, тврди да Коминтерна има удела у атентату. На препредени дипломатски начин се оглађује од учешћа мађарских власти у овом злоделу. Оптужује Коминтерну, која је југословенским комунистима наложила да убију краља. У свом делу упућује на Темистокла Папасисиса, који пише о умешаности СССР-а преко Коминтерне. Изгледа као да је Темистоклову књижицу писао тим стручњака под псеудонимом, и она доста подсећа на дело Семјонова. Папасисисово дело је и одговор на источнонемачко мешање Хитлера и Геринга преко усташа у ову заверу. Ово су у писаној и видео форми под насловом „Операција Тевтонски мач“ објавили Ендру Торндајк и његова супруга. Циљ овог дела је огољавање истине о, већ поменутом, генералу, др. Хансу Шпајделу, који је 1957. године именован за врховног команданта копнених снага НАТО-а за Средњу Европу. Књига садржи све злочине Шпајдела, почевши од операције Тевтонски мач, која је за циљ имала крвопролиће у Марсеју. Докази Шпајделове умешаности јесу Герингово писмо упућено њему, као капетану, од 1. IX 1934. године. Шпајдел је у то време био помоћник немачког војног аташеа у Паризу. У писму се наводе Хитлерове одлуке о операцији Тевтонски мач. Одлуке нису пронађене. Следећи доказ је Шпајделов одговор од 3. X 1934. године, у којем рапортира Герингу да су припреме за операцију извршене. Уз писмо је дошао и прилог у виду извештаја шпијуна Хаака, који је садржао опис руте краља Александра при приспећу у Марсеј и детаљи о његовом обезбеђењу.

Папасисис повезује Прибићевића и бившег пуковника српске војске, Божица Симића, са Коминтерном. Божин Симић је припадао црнорукцима и имао је разлога да се окрене бољшевицима. У време атентата се налазио у велелепној вили на Медитерану. И Папасисис прича о монденском ресторан/клубу у Београду, отвореном тамо где је некад бирцуз „Дрина“ радио. Носио је име „Petit Paris“. Отворио га је

Роланд Абијате, држављанин Монака, уз помоћ своје веренице, баронице Брите фон Колас, прелепе двадесетседмогодишње Швеђанке. По Папасисису, Абијате је био руски шпијун, који је у Београду радио за власти из Софије. Користио се дуговима југословенских државника, који су му за узврат одавали тајне југословенског Министарства Унутрашњих Послова, као и дворске тајне. Кроз књигу се провлачи и сведочење једног од Абијатеових конобара, који је чуо разговор Абијатеов са посетиоцем из Софије на руском језику, за који је Абијате тврдио да га не говори. Гост из Софије није био задовољан обавештењима о обезбеђењу краља Александра приликом посете Француској. Да би задатак био обављен како треба, бароница Брита је отпутовала за Француску да би усташама проследила последње инструкције. Погинула је у саобраћајној несрећи на граници Француске са Шпанијом. Абијате, скрхан тугом, напустио је Београд после атентата на краља Александра, оставивши за собом радни сто пун исподвлачених исечака из новина о атентату. Качакијева потрага за „Petit Paris“ била је успешна у Историјском архиву. Бароница фон Колас је одиста била Швеђанка, али се место рођења и име мајке у београдској пријави не поклапају са архивом Шведске. Године 1930. одселила се из Шведске у Париз, где се удала за Ханса Јоахима фон Коласа, који није био барон. Мужа је напустила, највероватније 1933. године, када се и појављује у Београду као вереница Роланда Абијатеа. Папасисисов податак о њеном аутомобилу и регистарском броју је тачан. Поседовала је кабриолет марке „Шевролет“. Качаки сматра да је Папасисис псеудоним групе аутора из западнонемачке обавештајне службе, јер Папасисис излаже детаљне податке о Роланду Абијатеу, о уклањању података о њему од стране ОЗНА-е, која их је предала НКВД-у. Али, нису га избрисали из Архива Кредит Информ-а и нису уклонили телефонске именике за 1934. годину. Разни архивски подаци говоре о узбудљивом животу Роланда Абијатеа као совјетског обавештајца. Мало их говори о његовом задатку у Београду, који је, вероватно, био почетак његове каријере. Извори и литература се не подударају ни по питању његове смрти. Архиви још увек крију Абијатеове тајне.

Аутор Јован Качаки је сумњичав поводом Милићевићеве истраге у Берлину. Милићевић, иако службује у Бечу дуго година, не говори немачки. У Берлину истражује архиве о хрватској емиграцији која се пропагандом бавила у Немачкој, како Италија и Мађарска не би биле сувише експониране. Милићевић је хвалио лојалност немачких власти. Улога бугарске владе у атентату, у најмању руку, била је толерисање ВМРО-а. Милићевић наводи у свом делу да је краљ Борис примио у аудијенцију Павелићевог агента, Петра Грубера. Милићевић је послао у Београд оригинал споразума између Грубера и Михајлова. После атентата није спроведена истрага о бугарском учешћу и Милићевић Бугарску у својој књизи више не помиње. Не помиње ни одакле усташама детаљан план краљевог путовања. Имали су информацију, чак, и о краљевом прегледу код зубара у Лозани при повратку у Београд. Очигледно је да су ове информације процуриле са двора. Код Милићевића се тајанствена плавуша појављује у тандему са Петром. Атентатори су одржавали везе у Француској преко Еугена Кватерника, Плаве

даме и Петра. Плава дама је преко границе пренела пиштоље марке „валтер“ и „маузер“ и по две бомбе, које су Петар и она предали атентаторима у Марсеју на дан атентата. Налог за њихово хапшење француска полиција је издала у почетку истраге, али они никада нису били идентификовани. Плава дама није ухваћена, јер је погинула у аутомобилској несрећи близу Ђенове, док је бароница Брита погинула на другом месту. Милићевић је идентитет Плавe даме и Петра нашао у Стани и Анти Години, кроз фотографије које му је послао усташа, др. Анте Бубало. Анте Година је напустио родни Сушак после убиства брата и обрео се у Ал Капонеовој чикашкој „канцеларији“ као стручњак за фалсификовање. Стана је рођена у Чикагу. Била је курир за усташки покрет и стално је путовала за Хрватску. Као жртве Анте Године, по Милићевићу, пала су и три затворена атентатора, Поспишил, Краљ и Рајић. Судбина пара Година одвела их је у Аргентину пре него што су их комунисти ухватили, где је Антун добио положај у Пероновој полицији. Милићевићево казивање је пуно контрадикторности. Не зна се како је идентификовао ово двоје усташа уз помоћ фотографија, ако није знао како изгледају. Њихове фотографије није објавио у својој публикацији. Поспишил и Краљ су умрли у затвору за време II светског рата. Једино је Рајић допао шака Години после пуштања из затвора 1942. године. Владета Милићевић је искључив о умешаности неке друге силе, сем Италије и Мађарске, у атентат. Михајло Марић сматра да је Година радио за Милићевића, а овај му је, за узврат, дозвољавао кријумчарење наркотика преко Југославије. Порекло мистериозне плавуше вуче нас по Европи. Неки је налазе у Марији Вудрачек из Прага, неки у Марији Барбот из Берлина. Коломбани и Леплен је налазе у Катици Шислер, агресивној емигранткињи из Сао Паола, која се придружила сепаратистичкој организацији „Домобран“ и потом се упутила у Мађарску, како би тамо оформила терористичке групе. Ту је и Милићевићева Стана Година, али и Павелићева Лиeпа плавка. У овом роману, који је Павелић писао из торинске тамнице, или хотела, како наводи Милићевић, мистериозна плавуша нема име. Рођена је у Бечу, али је по оцу хрватског порекла. Заљубљује се у усташу и одлази у Загреб, где ступа у усташки покрет под именом „сестра Туга“. У роману је интересантан податак о намеравању краљевој посети Лозани у повратку за Београд, ради посете зубару. Интересантно је да је Павелићу овај детаљ био познат. Судбина је Лиeпу плавку одвукла у смрт. Возећи брзо свој „Пакард“, сурвала се низ литицу у близини Ђенове. Роман је објављен 1935. године. Полицијска истрага је утврдила да је мистериозна плавуша усташама предала оружје и прелазила неколико пута из Француске и Италије у Југославију.

Милићевић је преко Анте Године дошао до две Павелићеве наредбе о атентату на краља Александра. Обавестио је министра унутрашњих послова, Живојина Лазића, који се по том питању обратио председнику Владе Узуновићу, којем је додатно обезбеђење у Француској било прескупо, са чиме се и краљ сложио, ослањајући се на квалитет француског обезбеђења. Министру Лазићу је проблем да краљу пренесе вести иследника Живојина Симоновића о предстојећем покушају атентата у Француској од стране Павелићевих одабраника, а француски министар, Албер Саро,

бесан је због понуде Британије да пошаље специјално обучене детективе да штите краља од покушаја атентата. Тако лењост и гордост дају допринос.

Атмосферу, која је створена марсејским убиством, дипломатски кругови су поредили са приликама после сарајевског атентата. Односи Југославије са Италијом и Мађарском су заоштрени. Дошло је до захлађења према Француској. Усташе су окривљени као непосредне убице. Светска штампа је кривила Мађарску и Италију. Поред југословенске штампе, и немачка је инсистирала на томе. Светска јавност је приметила да политичким циљевима хитлеровске Немачке овај атентат иде у прилог. Немачкој није одговарао договор Италије, Француске и Југославије. На заседању Сталног савета Мале Антанте у Београду 19. X 1934. године, Југославија је имала прегршт доказа који су указивали на мађарску и италијанску подршку усташама. Југословенска влада је тражила да се против наведених држава предузму одлучне мере. Стални савет Мале Антанте сматрао је да ово питање треба проследити на разматрање Друштву народа. Чехословачка и Румунија су вршиле притисак на Југославију да одустане од тужбе против Италије. Француска их је подржавала у томе, на челу са Пјером Лавалом, наследником Луја Бартуа. И Енглеска је заузела оштар став. Одуговлачило се са сазивањем ванредне седнице Савета Друштва народа, па је она сазвана тек два месеца након атентата. Због притиска савезника, југословенска влада је пуну одговорност за злочин свалила само на Мађарску и усташку организацију.

Циљ краља Александра био је да очува своју творевину Југославију. Највише нервозе уливали су му Мусолини и Италија. Деловало је као да је устукнуо пред Француском и њеном жељом за укључивањем Европе у окруживање немачке политике. Краљ је путовао у Француску како би им показао да се неће одрећи ни педља Југославије ради куповине италијанске наклоности.

Милићевић је једини сведок вођења истраге о убиству у Марсеју, јер је и краљ Петар II одбио да користи његове белешке у својим мемоарима. Суђење је одржано у Екс-ен-Провансу, а француска влада је саветовала југословенској влади да спречи краљицу Марију да се појави на суђењу. Све то је било у циљу избегавања рата са Мусолинијем, који је ратом претио. Правни саветник краљице Марије, Пол Бонкур, презентовао би доказе за кривично гоњење, који су водили до Мусолинија. Докази су потврђивали да је Мусолинијев пријатељ, Анте Павелић, био организатор злочина. Краљица Марија је одустала од суђења, а адвокати одбране, по налогу, одбацили су све што би водило ка Мусолинију као директном кривцу. Милићевић је наставио након суђења да прикупља материјал и да формира студију са доказима на око четири стотине страна. Међу сведоцима били су и организатори атентата. Оптужује Мусолинија, Анте Павелића, Ивана Михајлова који је дао човека који је испалио хице. Пред крај рата, убијен је Мусолини, а Павелић и Михајлов су нестали. Емигрирали су у Аргентину. Павелић је, као и Анте Година, успео да се приближи аргентинском председнику Перону и придружио се аргентинској тајној полицији. Милићевић је руководио својом обавештајном мрежом из Беча, која је сем Аустрије покривала и Италију и Мађарску. Милићевић ступа у контакт, 1931. године, са новинаром из Новог

Сада, Петром Грубером, који је хтео да оствари сарадњу са Павелићем и Перчецом. Убрзо га Милићевић придобија за себе, а Павелић га са одушевљењем прихвата, јер је он први Србин који је приступио усташама. Павелић га убрзо поставља за члана централног комитета усташке организације. Шаље га из Болоње у Софију да у име српске опозиције постигне договор са ВМРО-ом о заједничким акцијама. Грубер из Болоње путује за Беч, одакле детаљно извештава Милићевића, а затим за Софију, где потписује споразум са Михајловим. Овим уговором се прецизирају детаљи сарадње ВМРО-а и усташа на заједничкој борби за „ослобођење“ Хрватске и Македоније од Југославије. ВМРО организује тајни пријем Грубера код бугарског краља Бориса. Груберу су у Бугарској показали логоре у којима су се обучавали комити, као и неки Павелићеви команданти. Међу њима је било и оних који су учествовали у атентату на краља Александра. Током боравка у Бугарској, Грубер се упознао са возачем Ивана Михајлова, вишим инструктором терориста, који је испалио смртоносне хице у Марсеју. Након двонедељног боравка у Бугарској, Грубер је отишао у Рим, где је живео у хотелу „Континентал“ под италијанским именом. Ту се срео са Павелићем, који је одсео у истом хотелу, такође, под лажним именом „Антоније Сердар“. На пријему у Груберову част, Павелић га је упознао са грофом Ђаном. Прве веће и значајније акције су почеле постављањем темпираних бомби у међународне возове из Мађарске и Аустрије ка Југославији. Бомбе су постављали Павелићеви сарадници са циљем да експлодирају на југословенској територији. Грубер је о овоме известио Милићевића, али нису откривене све бомбе, већ је прва експлодирала у Земуну уз велике губитке. Друге две су откривене на граници са Аустријом, те су осујећени планови усташа, али су починиоци побегли ка Италији. Вагони су експлодирали на слепом колосеку. Још један од Милићевићевих битних извора и агената била је Јелка Погорелец, даља рођака и љубавница Густава Перчеца, коју је он довео у логор којим је управљао да живи са њим. Касније му је родила кћер. Милићевић је искористио тренутак психичке и емотивне слабости Јелкине да је придобије у своје редове када је била у посети сестри у Бечу, Марији Погорелец, секретарици хрватског емигранта Перчевића, коју је, такође, врбовао за агента. Из приче са Јелком, Милићевић сазнаје о њеном растројству због самоубиства усташе Јосипа Жарка у логору Јанка Пуста. Јелка се касније вратила у логор као агент Милићевићеве обавештајне службе, тако да је југословенска обавештајна служба од тог момента знала за све што се у том логору дешава. Један од Јелкиних задатака био је и да уноси пометњу између Перчеца и његових следбеника, те је тако убрзо и ситуација у логору постала напета. Због тога је Павелић наредио Перчецу да се пресели у Будимпешту, куда је он повео и Јелку, која је наставила да извештава о усташким делатностима из Будимпеште. Милићевић је сарадника нашао и у др. Анти Бубалу, који је са Милетом Будаком и Бранимиром Јелићем био део пропагандног центра у Берлину.

При покушају атентата на краља Александра планираног за децембар 1933. године, када је краљ требало да посети Загреб како би тамо обележио породичну славу и свој рођендан, Павелић је за атентатора одредио награду од пет стотина

хиљада лира, које је добио од Мусолинијеве тајне службе. Перчец је оформио два тима, један са Петром Оребом из италијанског логора, и други са Иваном Херенчићем из Јанка Пусте. Јелка Погорелец је открила Милићевићу податке о другој групи и њиховом скровишту у предграђу Загреба. Милићевић је одмах отишао код шефа загребачке полиције, др. Јосипа Враговића, и захтевао да опколе кућу и ухапсе терористе. Приликом акције дошло је до пуцњаве, а јединица полиције потражила је заклон, јер су два члана убијена, што је терористима дало времена да се повуку. Први тим са Оребом је за то време већ био у граду и чекао краља да прође тргом Зринског. Терористи су били маскирани у скијаше, а план је био да двојица баце скије пред краљев аутомобил, док Ореб убаца бомбу у исти и потврди акцију пиштољем по потреби. Како је маса људи дочекала краља са одушевљењем, Ореб се поколебао и одустао од атентата, јер није желео велики број жртава међу младим Хрватима. Покушао је да се докопа склоништа, али је оно било окупирано због ранијег окршаја са полицијом, па се упутио ка мађарској граници, али су га ухапсили у циганском логору, где је покушао да се сакрије. Ореб је на суђењу признао да је учествовао у планираном покушају атентата и осуђен је на смрт. Други тим, уместо да сутрадан покуша атентат у катедрали, због развоја догађаја у склоништу и губитка контакта са Оребом, прешао је у Мађарску. Касније је доказано да је шеф загребачке полиције, др. Враговић, спречио хапшење поменутих терориста. Доласком комуниста на власт, Враговић је ухапшен и осуђен на смрт. Неуспех атентата уздрмао је односе Павелића и Перчеца, а Јелка, осетивши опасност, отпутовала је из Мађарске за Беч, а касније и за Југославију, где је објавила детаљна искуства са Јанка Пусте. Ови текстови су послати Генералном секретаријату Друштва народа у Женеви као докази о сарадњи Италије и Мађарске против Југославије, а истовремено су значили и смртну пресуду Густаву Перчецу, јер је Павелић био сада убеђен да га је Перчец издао. Позвао га је да дође у Италију, где је смештен у затвор Аресо. Унакрсно је испитиван и најстрашније мучен, док га на крају Павелић није лично докрајчио са три испалена хица. Нови управник Јанка Пусте био је Вјекослав Сервачи, који је са Мијом Бзиком требало да одабере преосталу тројицу терориста за одлазак у Француску. Седам година касније, када је Павелић створио НДХ, усташе су пронашле у Сарајеву Јелку Погорелец, која је ухапшена, мучена и затим и убијена. Анте Бубало ухапшен је у Хрватској. Петар Грубер и Јелка Погорелец били су два изузетно важна агента, али поред њих било их је још десетак међу усташким редовима у Италији и Мађарској.

У аудијенцији у хотелу „Еспланада“, приликом краљеве посете Загребу 18. XII 1933. године, Иван Мештровић разговара са краљем Александром о његовој посети Кемалу и склапању Балканског савеза са Турском и Грчком, за који се надају и прикључењу Румуније и Бугарске. Краљ је окарактерисао бугарског краља Бориса као мирног и трезвеног човека који ће радити на уласку Бугарске у савез. Није Мештровићу ни поменуо да је покушан атентат на њега. У Загребу је тада горуће питање било помиловање Влатка Мачека. Сутрадан ујутру је Мештровића посетио Трумбић, који га моли да убеди краља да оде из Загреба, јер сматра да ће Мусолини на њега послати

атентаторе. Следећег дана у разговору са Мештровићем краљ испољава срџбу на Јована Дучића, који тада служи у посланству у Риму, и убеђује краља да Мусолини жели добре односе са Југославијом. Краљ не види њихово остварење, поготову уз помоћ Мусолинијевих тренираних убица. Слушао је испитивање Ореба, где је Ореб признао да је побегао у Италију и обрео се у вежбању бацања бомби и пуцању. Сам се понудио да изврши атентат у Загребу озлојеђен поступањем политичких власти према њему три године пре краљеве посете. Предомислио се када је на улицама града чуо поклик „Живио“ одушевљене масе хрватског народа. Помислио је да се можда за те три године ситуација побољшала. О последњем разговору са краљем, Мештровић бележи краљеве планове за посете Софији и Француској. Краљ му је показао скицу тестаментa и расправљао с њим о могућим члановима регенства. Има осећај да му се спрема смрт у међународној кухињи, вероватно италијанској. Није желео да истакнути политичари уђу у регенство. И Мештровићу је понудио место регента са хрватске стране, које је овај одбио.

Након што су у штампи објављене вести о краљевим посетама Софији и Паризу, усташки Централни Комитет у Болоњи започиње са припремама атентата. Није се још увек знало време и место. У усташком логору у Италији тада се појављује Владо Георгијев Керин, познатији као Владо Македонски, као терористички инструктор. Он је изводио обуку у бојном гађању. Крајем августа 1934. године Михајлов одседа у хотелу „Континентал“ у Риму, где се договара са Павелићем о детаљима атентата. Састанку је присуствовао генерални инспектор, Ерколе Конти, а хотел је био под сталном стражом. Михајлов се противио извођењу атентата у Софији, јер је страховао да би могао бити убијен и краљ Борис, због чега је могло доћи до рата Југославије и Бугарске. Како је тада био познат програм посете Француској, Павелић и Михајлов су почели са организовањем више планова, у случају неуспеха једног од њих. Први тим је имао задатак атентата на краља приликом његовог доласка у Марсеј. У случају неуспеха прве опције, Мијо Краљ је требало да изврши задато бацањем бомбе у одређеном тренутку. Трећи тим је припреман за дејство у Паризу. Четврта опција је била Енглеска, јер је краљ намеравао да посети сина у Сасексу, где је он похађао колеџ. Андрија Артуковић је припремао терен у Лондону. Михајлов предлаже да први тим предводи Керин, јер је имао доста искуства у таквим акцијама и искористиће сваку прилику. Одмах потом почела је селекција најбољих кандидата из усташких логора, припрема лажних идентитета и путних исправа. До детаља о атентату се није могло доћи, јер се све крило и у усташким круговима као најстрожа тајна. Агенти југословенске тајне службе су били у стању приправности и извештавају о правцима кретања усташа, који су стално мењали земљу боравка. Милићевић је имао задатак да алармира белгијску и француску службу безбедности. Знало се, можда касно, да су у Француску пристигле две групе терориста непосредно пред атентат, и да се нису распоредили по Марсеју, већ по околним местима. Избегавали су, чак, и међусобне контакте, осим посредством Еугена Кватерника, Плаве даме и Петра. Рано ујутру, 9. X 1934. године, стижу важни обавештајни подаци агента из Италије, који говоре да ће се

атентат догодити у Марсеју, да ће га извести пет до шест лица и да друга група наставља пут за Париз, за случај неуспеха марсејске акције. Са овим подацима одмах су упознати југословенски конзул у Марсеју, југословенски амбасадор у Француској који је чекао краља у Марсеју. Требало је и краља лично да обавесте док је прилазио француској обали. Од њега се тражило да одустане, или одложи посету Марсеју, јер се нису могле на време предузети мере предострожности. Краљ је одбио да послуша савет, а терористи нису на време откривени, иако је француска полиција прочешљала цео Марсеј, јер су у град стигли аутобусом само два сата пред атентат. Тачно у 16⁰⁰ краља је на кеју сачекао министар иностраних послова Француске, Луј Барту. Кренули су даље аутомобилом, главном саобраћајницом ка Берзанском тргу, али након само стотинак метара непознати нападач узвикнуо је „Живео краљ“, наскочио на папучу аутомобила и испалио неколико хитаца на краља. Нападач је оборен на земљу, али наставља да пуца⁷². И из масе је дошло неколико хитаца. Краљ је убијен на лицу места, док је министар Барту, који није био смртно рањен, преминуо нешто касније у болници.

Одмах по убиству уследила је истрага. Детаљно се трагало по Марсеју, а и по целој Француској, а нарочито на границама. Посебно су проверавана лица са чехословачким пасошима. У Анмасу, на француској граници са Швајцарском, задржано је стотинак сумњивих лица, од којих су двојица имала чехословачке пасоше на име Новак и Бенеш. Милићевић је лично водио испитивање ова два лица, јер су му деловала најсумњивије. Прво је приступио Бенешу, који је, захваљујући одличној Милићевићевој техници испитивања, убрзо признао да се презива Рајић и да је дошао из Јужне Америке пре годину дана. Признао је да га је за усташку организацију регрутовао др. Бранимир Јелић. Извесно време провео је у Јанка Пусту пре доласка у Француску. За свог сапутника је рекао да га зна из логора под надимком Ђерђ, да је шофер и да је високе функције у усташкој организацији, да је више пута прелазио из Мађарске у Југославију да би подметао бомбе и да је он убио новинара Шлегела у Загребу. Најзначајнији податак извучен од Рајића односио се на састанак ухапшених у Лозани приликом њиховог пута у Француску са групом која је путовала из Италије. У Паризу је Рајић срео Плаву даму. Испитивање другог осумњиченог било је теже, све док се Милићевић није сетио његовог лика из „Криминалног гласника“, а касније и имена Поспишил. Чинило му се да га је видео како излази из стана фон Перчевића у Бечу, који је стално био надгледан. Када је Милићевић изговорио његово име, Поспишил је насрнуо на њега, ударио га и покушао да побегне из собе за саслушавање. То је аутоматски водило признању. Звонимир Поспишил је све признао о својој мисији. Задатак му је био да руководи атентатом у Паризу, у случају марсејског неуспеха. Није био причљив као Рајић и тврдио је да не зна за доставу оружја у Марсеј и за Петра и Плаву даму. Било му је жао што је успела акција у Марсеју, јер није имао личну част да убије краља у Паризу. Када је из Београда стигла копија фото-албума усташких

⁷² Владета Милићевић, *Убиство краља у Марсеју, Београд 2000.*

терориста, Рајић је препознао до тада непознатог Павелићевог представника. Био је то Еуген Кватерник, касније Павелићев шеф полиције и министар унутрашњих послова. Милићевића су одмах након испитивања Рајића и Поспишила, позвали 12. X увече да идентификује човека ухапшеног у шуми Фонтенбло од стране француске полиције, који је имао чехословачки пасош на име Силвестер Мални. Још једном, захваљујући Милићевићевим техникама, Силвестер је брзо признао да је Хрват Мијо Краљ и да није пуцао на краља, већ да је то учинио Владо Черноземски. Мијо Краљ је био један од водећих терориста, који је са Поспишилом убио новинара Тонија Шлегела. На крају се сазнало да су Плава дама и Петар напустили Марсеј 9. X ујутру, пре него што је извршен атентат. Возом су кренули за Торино, где их је чекао Павелић, како би чуо вести. Сваки терориста је добио по „маузер“ и „валтер“ и по две бомбе. Све је то Плава дама пренела преко границе у својим спаваћим колима. Преостали усташки агенти чекали су дуж југословенске границе револуцију коју би оружаном подржали из магацина италијанских пограничних трупа. Тужна вест је шокирала Југославију и није било ни назнака револуције. Мусолини је био разочаран ефектима резултата. Након истраге Париска безбедност је наредила хапшења Павелића, Перчевића, Перчеца, Кватерника, Петра и Плаве даме. Аустријанци нису хтели да изруче фон Перчевића, којег су раније ухапсили, јер су односи Рима и Беча били у то време изванредни. Он и Павелић су осуђени на смрт у одсуству на процесу у Екс-ен-Провансу. Мађарска није дала дозволу за спровођење истраге у њиховој земљи, као ни Италија. Француске власти су ухапсиле велики број људи у Паризу, између осталих и Светозара Прибићевића. Милићевић истражује и архив Гестапоа о хрватским емигрантима, али није у могућности да чита документа писана на немачком језику.

Судски процес је привођен крају фебруара 1936. године. Утврђено је да су осумњичени Краљ, Рајић и Поспишил били саучесници у вршењу кривичног дела и осуђени су на доживотну робију са тешким радом. Павелић, Перчевић и Кватерник осуђени су на смртну казну у одсуству. Њихово изручење француска влада није успела да обезбеди, али је извршила огроман притисак на краљицу Марију да се не појави на суду, јер је њен адвокат, Пол Бонкур, намеравао да изнесе доказе да су италијански органи помагали и усмеравали терористе, и да су Мусолини и Павелић били у дослуху. Само су разматрани докази јавног тужиоца Француске, који нису укључивали Италију, већ само Мађарску и Јанка Пусту. Док је Милићевић боравио у Италији, као југословенски дипломатски представник, открио је идентитете Плаве даме и Петра. Надзирао је распуштање усташке организације и интернацију усташких лидера. Бубало је снимио фотографије усташа, јер је био добар фото аматер и сви су долазили да се сликају код њега. Албум са свим тим сликама садржао је и фотографије Плаве даме и Петра. Био је то брачни пар Година, Антун и Стана. Према информацијама др. Бубала, Анте је руководио Павелићевим централама у Трсту и Ријеци. Одговоран је за нападе на возове у Аустрији и фалсификовање новчаница од хиљаду динара које су убациване у Југославију. Стана је била курир усташког покрета. Под маском трудне средовечне жене, пренела је у Француску оружје и експлозив. Путувала је на југословенски пасош,

вероватни фалсификовани. Антун је путовао увек са више пасоша, и правио је пасоше усташама, што је отежавало утврђивање идентитета и праћење истих. Година је касније бринуо о безбедности Павелића, поглавника НДХ. Као његове жртве пали су осуђени за атентат у Екс-ен-Провансу. За време II светског рата су пуштени из француских затвора и тражили су одговарајуће функције у новој НДХ, али их је сачекла Година тајна служба. Стана и Антун Година су успели да умакну комунистима. Отишли су са Павелићем у Јужну Америку, у Аргентину. Година је добио положај у Пероновој полицији. Будак је тражио репатријацију. Није био упознат са плановима за убиство краља Александра и није се слагао са Павелићевим насилничким идејама. Био је присталица револуције, а не терора. Др. Бубало је обавестио Милићевића да је начелник загребачке полиције, др. Враговић, Павелићев агент у Хрватској. Враговић је тек Титу допао шака.

Ауторка Клод Елан у свом раду не помиње да је краљ у свечаној поворци био смештен у отворени аутомобил, уместо у блиндирани, да га је пратила полиција на коњима, уместо на мотоциклима, и да се поворка кретала малом брзином. Она себе и Французе, генерално, оправдава тим што су та дешавања скорашња и да нема потребе подсећати се нечег што је још свеже. Искузује чуђење на реакцију возача, који је требало да убрза при атентаторовом наскакању на папучу аутомобила, а не да се бори са њим. Генерала Жоржа, тешко рањеног, односе, док се Барту извукао из аутомобила тражећи такси. Краљ Александар, обавијен самртничким велом, изустиио је: „Чувајте“, пише Клод Елан.

Јован Качаки прави органограм завере, који изгледа овако:

ПРОЕКТАНТИ: Хитлер/Геринг, Стаљин

ПРЕДУЗИМАЧИ: Мусолини, Гембеш/Хорти, Краљ Борис

НАДЗОРНИЦИ: Павелић, Михајлов, Шпајдел

ЛИФЕРАНТИ: Хаак, Плава дама, Абијате

ИЗВОЂАЧИ: Година, Поспишил, Краљ, Рајић, Кватерник

УБИЦА: Владо Черноземски

Историографи се деле у тимове. Постоје тим „Немачка“, тим „Комунисти“, тим „Усташе и ВМРО“ и тим „Италија и Мађарска“. Бавећи се овом темом кроз много прочитане литературе, нисам наишла на конкретан предлог за расправљање о учешћу и кривици Француске и Велике Британије, иако чврсто верујем да исти постоје. Дошла сам до сазнања да и дан данас не постоји приступ документима о атентату ни у архивима Марсеја, ни Велике Британије. Владета Милићевић, као припадник тајне службе Краљевине Југославије који је водио истрагу о усташама, био је основа многим истраживачима. Очигледно је, ипак, да у његовом раду постоји много контрадикторности и пропуста. Његово непознавање немачког језика после вишегодишњег службовања у Бечу је изненађујуће. Долази у контакт са Рајићем, Поспишилом и Краљем приликом испитивања на француској граници, који му говоре да су упознали Плаву даму, али он не покушава да од њих добије њен опис, и тако ова терористкиња остаје неидентификована, као и њен пратилац Петар.

VII

Закључак

У дипломатији је, већ, почела да се обраћа пажња на нове облике насиља немачког национализма, те је механизам Друштва народа прећутно одбачен. У фебруару 1933. године, Мала Антанта се реорганизовала са циљем вођења заједничке политике. Турска, Грчка, Румуније и Југославија оформиле су 1934. године Балкански савез, а Француска је закључила споразуме са Италијом и Русијом. Мусолинија је бринуо утицај Француске на Балкану и у Средоземљу, као и могућа немачка претња слабој Аустрији. Оквирно говорећи, ово је подстакло добре односе са неочекиваном тројком – Британијом, Мађарском и Русијом, са којима је Мусолини закључио уговор о ненападању септембра 1933. године. Нажалост, италијанско-француске односе покварило је оно што је један посматрач назвао „првим пуцњевима II светског рата“, којима су убијени француски министар спољних послова и његов гост, југословенски краљ Александар, у Марсеју. Верујем да је овај план био познат Мусолинију. Како је убиство заоштрило односе између Мађарске и Југославије, Италија и Француска морале су да стану на страну својих штићеница. Лавал, нови министар спољних послова Француске, дошао је 1935. године у посету Риму и потписао са Италијом договор који је, како се чинило, требало да допринесе смирењу ситуације.

Историја још увек није утврдила каква је била улога службене Мађарске и Италије у атентату. Историографија нуди три тезе о инспиратору завере. По првој, атентат је био дело усташа уз помоћ ВМРО-а, без уплитања неке од европских држава. Друга теза намеће Италију, а трећа Немачку. Ренцо де Феличе, италијански историчар фашизма, у добро му познатој грађи фашистичке Италије, није нашао доказе италијанске умешаности. Поуздани докази о умешаности било које државе не постоје и сваки историјски рад базиран је на пуким претпоставкама. В.К. Волков сматра да Италија није знала за припремање атентата, али је окривљује за дугогодишњу подршку усташке организације. Наиме, Италија је тежила побољшању односа са Француском, за шта је услов био одржавање добрих веза са Југославијом, тако да Италији атентат није ишао у прилог. Мада, и после крвопролића у Марсеју, добри односи Италије и Француске нису нарушени. Очигледни су недостаци у обезбеђењу поворке краља Александра. Одбијено је југословенско обезбеђење, одбијен је Scotland Yard. Француски Surte Nasional ускратио је поворци полицијску пратњу на мотоциклима. Не зна се колика је одговорност ове француске тајне полиције и по чијим је инструкцијама организовала дочек краља Александра. На бројна питања нема одговора. Како су усташе знале за детаље краљеве посете? Ко је био инспиратор, да ли Мађарска, да ли Италија, Бугарска, или Немачка? ВМРО је дала извршитеља, Георгијева. Усташе су дале жртвене јарце: Краља, Поспишила и Рајића.

Трагедија у Марсеју је узбудила читаву Европу, али нико није био заинтересован за разрешавање исте. То је по први пут било јасно у Лондону приликом предавања Ситон-Вотсона на британском Краљевском институту за међународне односе под насловом „Убиство краља Александра, Позадина и ефекти“, која је публикована у јануару 1935. године. Ситон-Вотсон, поткрепљен детаљима и аргументима, оптужује италијанску и мађарску владу. Италији приписује заштиту над Павелићем. Сем влада ове две државе, он не налази још неког потенцијалног учесника у овим дешавањима. Можда је скривао неку већу тајну. После предавања, бурне реакције публице британског естаблишмента довеле су до закључка да би пожељно било да не дође до исцрпне истраге овог злочина, како би се избегли међународни сукоби. Истрага никада и није отишла предалеко. Југославији је саветовано да не оптужује Мусолинија, већ да се умерено жали на Мађарску. Француска равнодушност сличила је британској. Није јој се журило са суђењем тројици усташа, који су лежали у њеном затвору. Успело се и са тим да се краљица Марија не појави на суђењу у Екс-ен-Провансу, иако је поседовала доказе о умешаности италијанске владе. Ни дан данас не омогућава се приступ било каквој документацији, ни доказима везаним за атентат на краља Александра и Луја Бартуа. Аутор Иван Миладиновић учеснике и њихове оправдане разлоге за уклањање ове две политичке личности налази на много страна цитирајући Татјану Халачевић, истраживача из Санкт Петербурга, која пише: „Италијанске и Павелићеве намере су, заправо, продужене руке Француске и Немачке“. Разлога за уклањање краља Александра и Луја Бартуа има у Берлину, Риму, Москви, Софији, Будимпешти, Лондону, Паризу, Загребу. Александар је Малом Антантом и Балканским савезом хтео да заштити југоисточне границе Версајске Европе. То исто желео је и Луј Барту, можда више због француске безбедности него безбедности савезника, али нису Хитлер и ревизионистички настројене државе. Краљ Александар смета усташама, ВМРО-у и југословенским комунистима. У Београду се крију белогардејски војници, спремни да се врате у Русију, што је претња Совјетском Савезу. Немачка је одмеравала свог јужног суседа, Аустрију, у жељи да га припоји себи. Одмеравала је и Југославију у жељи да је одвоји од Француске. Италија је креирала географске карте „нове Европе“, са Отоом I Хабзбуршким као царем, Србијом у својим границама пре балканских ратова, Македонијом под бугарском управом, а простор јужно од Саве и Дунава, сем Србије, налази се под италијанским протекторатом. За то време, Луј Барту ради на ојачавању односа са Малом Антантом и успостављању контакта са Москвом и Римом против Немачке. Стаљин је мислио да ће га добри односи са Мусолинијем одвести ка светској пролетерској револуцији, тако да су се они водили заједничким мишљењем да је Југославија вештачка версајска творевина коју треба растурити. Њихова састанчења почела су још 1927. године. Центри утицаја били су Беч за Коминтерну и Бари за фашисте, а извршиоци КПЈ и усташе Анте Павелића, који се по савету Ванче Михајлова здушно бацио црнокошуљашима у загрљај. Шестојануарска диктатура краља Александра инспирисала је Павелића на бег из земље и формирање свог одреда. Усташе 1933. године изводе деветнаест терористичких акција на територији

Краљевине Југославије. Три експлозивне направе у возовима на релацији Беч-Београд, штампање лажних новчаница у Италији и подметање истих у Југославију су само неке од усташких акција.

Краљевић Томислав је дуго покушавао да разјасни пропусте дочека у Марсеју. Сам дочек у Марсеју повлачи са собом бројна питања на која би одговори били савршен закључак овог рада. Зашто је Луј Барту превежен у цивилну, а генерал Жорж у војну болницу? Како је Луј Барту рањен метком француског стражара? Зашто није урађена обдукција краља? Зашто није урађен форензички налаз трећег метка, који се још увек крије у његовом телу? Зашто је сниматељ догађаја изненада и под велом мистерије преминуо у року од двадесет четири сата након атентата? Зашто су архивски снимци догађаја скривани све до седамдесетих година двадесетог века? Да ли је мета био Барту, јер се после његове смрти француска политика променила за сто осамдесет степени? Зашто није било присутно југословенско обезбеђење и зашто је британско одбијено? Зашто је војска била присутна само ради парадирања, зашто није имала удела у обезбеђењу? Зашто је пуковнк Пиоле, наишавши на сужење пута, изјахао испред аутомобила, а није остао иза, како би му краљ остао у видокругу? Питање је и зашто није било возила хитне помоћи у конвоју. Зашто је возач Фоасак слушао полицајца и одвезао Александра у Префектуру, а не министра Јевтића, који га је усмерио на болницу? Била је иста удаљеност до болнице „Божији дом“ као до Префектуре. Французи су четрдесет година крили да је Барту рањен из пиштоља другачијег калибра, него краљ Александар и генерал Жорж. Зашто се одустало од мотоциклиста као додатног обезбеђења свечане поворке? Да ли је неко, ко је изнад Систерона, повукао тај потез? Краљев ковчег до „Дубровника“ пратили су фамозни мотоциклисти, а милиција је држала народ подаље од поворке. Да је само дан раније краљ Александар био заштићен овако.

Истриографи са чијом сам литературом дошла у контакт током састављања овог рада се, углавном, подударају у изложеним чињеницама, које су круцијалне за дешавања у Марсеју. Старији истраживачи имају свест о томе и наглашавају да је учешће Мађарске и Италије у организовању завере прошло некажњено, али се не баве одговорношћу Француске, или равнодушношћу Велике Британије, које су нешто касније довеле и до Минхенског споразума и комадања Чехословачке. За разлику од историографа старијег кова, нови истраживачи, који, истина је, не припадају историјском кругу, уносе свежину и много нових питања на тему атентата у Марсеју. На та питања и даље одговори не постоје, али су допринела развијању нових теорија и доприносе информисању јавности. Ако доживимо отварање делова Архива у Марсеју, који крију тајне о првом камером забележеном атентату, можда ћемо доћи до жељених одговора.

Библиографија

коришћених извора и литературе:

Извори:

- Анте Павелић, *Лица плавка*, 2003.
- Владета Милићевић, *Убиство краља у Марсеју*, Београд 2000.
- Јелка Погорелец, *Тајне емигрантских злочинаца*, Загреб 1933.
- Иван Мештровић, *Успомене на политичке људе и догађаје*, Загреб 1969.
- Светозар Прибићевић, *Диктатура краља Александра*, Загреб 1991.
- Јован Дучић, *Дипломатски списи*, Београд 1991.

Литература:

- Велибор Берко Савић, *Карађорђевићи*, Београд 1990.
- Ги Готје, Орлови и лавови, *Историја балканских монархија (1817-1974)*, Београд 2002.
- Андрија Веселиновић – Радош Љушић, *Српске династије*, Београд 2008.
- Андреј Митровић, *Време нетрпељивих*, Београд 2012.
- Чедомир Попов, *Од Версаја до Данцига*, Београд 1995.
- Denis Mack Smith, *Musolinijevo Rimsko carstvo*, Zagreb 1980.
- Петар Рокаи – Золтан Ђере – Тибор Пал – Александар Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002.
- Џон М. Робертс, *Европа 1880 – 1945*, Београд 2002.
- Лефтен Ставријанос, *Балкан после 1453*, Београд 2005.
- Стеван К. Павловић, *Историја Балкана*, Београд 2001.
- Иван Божић – Сима Ђирковић – Милорад Екмечић – Владимир Дедијер, *Историја Југославије*, Београд 1972.
- Миша Глени, *Балкан 1804 – 1999*, Београд 2001.
- Станислав Сретеновић, *Француска и Краљевина СХС*, Београд 2008.
- Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918 – 1988*, Београд 1988.
- Живко Аврамовски, *Балканска Антанта (1934-1949)*, Београд 1986.
- Bogdan Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941*, Zagreb 1975.
- Вук Винавер, *Светска економска криза у Подунављу и немачки продор 1929-1935*, Београд 1987.
- Живко Аврамовски, *Британци о Краљевини Југославији 1921-1938, I-II*, Загреб 1986.
- Љубо Бобан, *Мачек и политика Хрватске Сељачке странке 1928-1941*, Загреб 1974.
- Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић, Завод за уџбенике*, Београд 2010.
- Клод Елан, *Живот и смрт краља Александра I*, Београд 1988.
- Енес Милак, *Италија и Југославија 1931-1937*, Београд 1987.
- В.К. Волков, *Убиство краља Александра, Хитлерова завера*, Београд 1983.
- Иван Миладиновић, *Кад говори мртав краљ*, Београд 2019.
- Allen Roberts, *The turning point: The assassination of Louis Barthou and King Alexander I of Yugoslavia*, St. Martin's press 1970.
- Симо Џ. Ђирковић, *Марсејски крст краља Александра*, Београд 2014.
- Јован Качаки, *Краљеубиство у Марсељу*, Београд 2004.
- Милан Богојевић, *Атентат 1934*, Београд 2014.
- Тодор Стојков, *Опозиција у време шестојануарске диктатуре 1929-1935*, Београд 1969.
- Коста Николић, *Комунисти у Краљевини Југославији*, Београд 2000.
- Богдан Кризман, *Павелић и усташе*, Загреб 1978.
- Милан Богојевић, *Жртва завере*, Београд 2019.

